

A népesség fejlődése, az etnikai és felekezeti viszonyok alakulása a jelenkori Erdély területén 1869-1920 között

Megjelent: Erdélyi Múzeum. LIX, 1997. 1–2. füz. 40–87. p. Javított változata a szerző „Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből” című tanulmánykötetében. Budapest, 1998, Püski. 120–166. p.

E tanulmány célja: eddig feltáratlan vagy kevésbé feltárt források ismertetésével hozzájárulni a jelenkori Erdély (azaz a trianoni békeszerződés értelmében Romániához került egykori magyarországi területek) népességtörténetének kidolgozásához.¹ A táblázatos anyag és a kísérő szöveg az etnikai és felekezeti viszonyok változásait – s azon belül elsősorban a magyarság lélekszámának alakulását – az összes népesség tényleges és természetes gyarapodásával összefüggésben a főhatalom-változást megelőző fél évszázadban követi nyomon. Az áttekintés lényegében a dualizmus korát öleli fel, időbeni kereteit azonban a feldolgozás jellegének megfelelően a korszakhatárokhoz közeli népességszámbavételek, a kiegyezést követően lezajlott első magyar népszámlálás, illetőleg az I. világháború utáni román összeírások jelölik ki.

Elsődleges feladatnak a mai országterületre átszámított megyei részletezésű idősorok létrehozását tekintettük. (Közzétételükről azonban terjedelmi okok miatt le kell mondanunk.) A történeti Erdély, illetve az egykori Partium területét alkotó tizenhat megye osztatlanul, Krassó-Szörény megye pedig csaknem teljes egészében Romániához került. Ezenfelül további nyolc magyarországi megye kisebb vagy nagyobb részét csatolták Romániához. Ezekből – Ugocsa és Csanád megye községeit Szatmár, illetve Arad megyéhez csatolva, Temes és Torontál megye Romániának ítélt részeit pedig egyesítve – a román államigazgatás öt megyét hozott létre: Bihar, Máramaros, Szatmár-Ugocsa, Arad-Csanád és Temes-Torontál néven. Tekintettel egyes átcsatolt részek töredék voltára, továbbá hogy a két világháború közti időszak adataival is többé-kevésbé összevethető homogén adatsorokat nyerjünk, a megosztott megyék adatait az előbbi – a vizsgált időszakban természetes fiktív – keretek között tárgyaljuk. Azt, hogy az említett részek adatait csupán gyakorlati megfontolásból vontuk össze, valamint hogy olyan közigazgatási egységek megnevezéseit használjuk, melyek az adott korban ebben a formában nem léteztek, a nevek megkülönböztető írásmódjával is nyomatékosítjuk (Arad+Csanád stb.). Az összesített szövegek közti táblákat a területi eltérések szemléltetése céljából – a magyar statisztika gyakorlatának megfelelően – országrészek szerint tagoltuk. Ezek a következők: a Tisza bal partja (Szilágy, Máramaros, Szatmár+Ugocsa és Bihar), a Tisza-Maros szöge (Arad+Csanád, Temes+Torontál és Krassó-Szörény), valamint a Királyhágóntúl, tizenöt megyével.

Feldolgozásunk a népesség lélekszámának, természetes népmozgalmának (születés, halálozás, természetes szaporulat), valamint anyanyelvi-nemzetiségi és felekezeti megoszlásának a bemutatására szorítkozik. A természetes és tényleges szaporulattal összefüggésben érinti a mechanikus népmozgalm kérdéseit is. Nem tér ki a népesség térbeli (települési, tömörülési) fejlődésének, valamint társadalm szerkezeti és egyéb demográfiai jellemzői változásának a taglalására.

Főbb demográfiai források

A jelenkori Erdély területén zajló etnodemográfiai folyamatok vizsgálatához a statisztikai szolgálatok közlései szolgáltatják a legfontosabb, „hivatalosan hiteles” adatforrásokat. E források közt első helyen a népesség-számbavételeket kell említeni. A kiegyezés utáni első magyar népszámlálást 1869-ben hajtották végre. Ez a felvétel a nemzetiségi hovatartozás kérdését politikai óvatosságból nem bolygatta, a felekezet vizsgálatára azonban kitért. A népesség vallásfelekezeti megoszlása alapján – korabeli becslések figyelembevételével – kísérletet tehetünk a census időpontjában feltételezhető etnikai arányok hozzávetőleges meghatározására. Népszámlálásaink 1880-tól kezdve az anyanyelv (1900-tól gyakorlatilag a legjobban és legszívesebben beszélt nyelv) kérdezésével tudakolták a nemzetiségi

hovatarozást. Emellett kimutatták azt is, hogy a különböző vallású, illetve anyanyelvű népességből hányan és milyen más nyelveket beszélnek anyanyelvükön kívül, s felvételtől felvételre bővítették a megkérdezett nyelvek feldolgozási körét. Az anyanyelvi, valamint vallásfelekezeti megoszlás adatait községenként is közzétették. Kivételt képeznek az 1869. évi népszámlálás felekezeti eredményei, kéz-iratos formában azonban ezek is hozzáférhetők. Az 1900. és az 1910. évi eredményeket tartalmazó kiadványok a nemzetiségek fontosabb életviszonyairól már részletezően – törvényhatóságokénti ki-mutatásokban – is tájékoztatnak. A magyar államhatalom összeomlását követően az érintett terület nemzetiségi és felekezeti viszonyainak első felmérését 1919 elején, az erdélyi Kormányzótanács által elrendelt agrárösszeírás keretében végezték el. A helyi előjáróságok jelentéseinek alapuló táblázatok az adatokat megyénként, az ideiglenes határvonalak között összegzik. A következő, szintén közigazgatási célú összeírás a kolozsvári tartományi statisztikai hivatal fogatosította 1920 decemberében. Mivel e felvételre már a hatalomváltást kísérő kényszervándorlások lecsillapultával került sor, adataira alapoz-va a világháborús időszak népességi mérlege is megvonható. A nemzetiségi megoszlásra is kiterjedő eredményeket községenként, helyiségnévtár formájában publikálták. A két összeírás nemzetiségi adatai csak komoly fenntartásokkal vethetők egybe a magyar népszámlálásokkal, mivel a román felvételek végrehajtói az etnikai összetételt a magyar szakemberek gyakorlatától merőben eltérően, az úgyneve-zett „népi eredet” ismérve alapján vizsgálták.

A kiegyezés után létrejött önálló magyar statisztikai hivatal elsőrendű feladatának tekintette a népesedési mozgalom adatainak gyűjtését, e feladatnak azonban hosszú ideig nem tudott kellően meg-felelni. Csaknem egy évtizeden át utólag gyűjtötte be az adatokat, s azok is meglehetősen hiányosak voltak. Az „adatpótlási” korszak 1877-ben szűnt meg; ettől kezdve a helyzet fokozatosan javult, bár igazán jó és részletes népesedési adatbázisról csak az 1890-es évektől beszélhetünk.² A nyers mutatók, vagyis az összes népességhez viszonyított születési és halálozási arányszámok kiszámításához azon-ban az alapadatok a tárgyalt időszakban kezdettől fogva – a fenti megszorítással – rendelkezésre áll-nak. A statisztikai hivatal 1890–1893 között vallásfelekezeti, 1897-ben, majd 1900–1918 között fele-kezet és anyanyelv szerinti bontásban is közreadta a születések és halálozások számát, 1912-ig – illet-ve a magyar anyanyelvűek természetes népmozgalmára vonatkozóan 1915-ig – törvényhatóságokénti, 1913–1918 között pedig országrészenkénti részletezéssel. A ki- és visszavándorlások törvényható-ságokénti adatait 1899 és 1915 között tették közzé; a kivándorlókét kezdettől fogva, a visszavándor-lókét 1905-től taglalták anyanyelvük, illetve cél- és származási ország szerint. A hatalomváltást követő időszak megyénkénti népmozgalmi adatai 1920-tól ismereteseek. A román statisztikai hivatal ugyanet-től az évtől kezdve a felekezeti népmozgalom főeredményeit is közzétette, bár csupán országrészek és települési típusok szerinti bontásban.

A népesség nagysága és fejlődése 1869 és 1920 között

A jelenkori Erdély lélekszámának alakulása 1869-től 1920-ig az 1. táblázat alapján követhető nyomon.

1. táblázat
A lélekszám alakulása a jelenkori Erdély területén 1869–1920 között

Időpont	Összesen	Tisza bal partja	Tisza-Maros szöge	Királyhágóntúl
1869.XII.31. ^a	4 224 436	897 833	1 173 798	2 152 805
1880.XII.31. ^a	4 032 851	814 646	1 134 157	2 084 048
1890.XII.31. ^a	4 429 564	929 391	1 248 957	2 251 216
1900.XII.31. ^a	4 840 722	1 040 676	1 343 208	2 456 838
1900.XII.31	4 874 772	1 046 079	1 351 695	2 476 998
1910.XII.31	5 262 495 ^b	1 172 413 ^b	1 411 715 ^b	2 678 367
1910.XII.31.	5 259 918	1 172 037	1 409 514	2 678 367
1919	5 208 345	1 198 662	1 323 800	2 685 883
1920.XII.	5 114 124	1 168 544	1 310 962	2 634 618
1920.XII.	5 134 828 ^c	1 168 544	1 331 666 ^c	2 634 618

^a Polgári népesség.

^b A határ által érintett települések osztatlan lélekszámának figyelembevételével.

^c A népesség a végleges határok között számítva. A kimutatásból hiányzó települések adatait 1910. évi értékeik helyettesítik.

Források:

Magyarország népessége községenként [...] az 1869. évi népszámlálás alapján, A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei. 2. köt. (1882): 9–331., A magyar korona országainak helységnévtára (1892): 18–656., Magyar Statisztikai Közlemények, Új sor. 1. köt. (1902): 280–455., Új sor. 42. köt. (1912): 280–457., 581–457., Popa, V. – Istrate, N. (1921): 156–159., Martinovici, C. – Istrati, N. (1921): 7–52.

A táblázatban szereplő adatok nem egyöntetűek. A századforduló előtti magyar népszámlálások a fegyveres erő adatait nem dolgozták fel községenként. (A katonaság létszáma az érintett területen az összes népességnek kb. 0,6–0,7 százalékát tette ki.) Áttekintő táblázataink az 1869., 1880. és 1890. években a jelenlevő polgári, 1910-ben a jelenlevő összes (polgári és katonai) népességet mutatják be, míg 1900-ban – az idősorok pontosabb összevethetősége érdekében – mind a jelenlevő polgári, mind pedig az összes népesség számát megadják. Fontos megemlíteni, hogy az 1880. évi népszámlálás viszonylag figyelemre méltó – bár számszerűségében vitatott – hiánnyal rögzítette a népesség számát. A hiány utólagos becslés szerint az anyaország területén kb. 100 ezer főnyire tehető.³ (Az „anyaország” kifejezés itt és a továbbiakban a korabeli szóhasználatnak megfelelően az akkori Magyarországot jelöli a társországok – Horvát-Szlavonországok – nélkül.) Zavaró tényező, hogy a határ által kettévágott települések adatai csak az 1910. évi népszámlálási közlés alapján oszthatók meg. Ez a korábbi időpontokhoz viszonyítva – amikor a megyei adatok az illető települések lélekszámát teljes egészében magukban foglalják – a tényleges gyarapodás kimutatásában kisebb torzulásokat okoz. A hiba kiküszöbölésére az 1910. évi népességszámot az érintett helységek osztatlan lélekszámának figyelembevételével is megadtuk. Az említettnél komolyabb torzulásokkal kell számolni az 1919. évi összeírás esetében, amelynek adatai a bizonytalan határmegállapítás következtében a máramarosi részekben feltűnő népességi többletet, Temes+Torontál megyében pedig tekintélyes hiányt jeleznek 1910-hez képest. Az adatok ellentmondásossága a szükséges községi részletezés hiányában nem – vagy csupán nagyvonalú becsléssel – oldható fel. A Trianonban 1920-ban rögzített határ utóbb – az 1923. évi belgrádi határkiigazítási egyezmény értelmében – csekély mértékben módosult. Ennek megfelelően az 1920. évi népösszeírás eredményeit is helyesbítettük: az időközben Romániától Jugoszláviához került községek lélekszámát levontuk belőle, a cserébe kapott községek lélekszámát viszont – a hiányt a 1910. évi népszámlálási adatokkal pótolva – hozzászámítottuk.

A lélekszám változásai által jelzett folyamatokról a népszaporodás (vagy fogyás) összetevőinek kimutatása nyújt közelebbi információkat. E tényezőkről a 2. táblázat tájékoztat.

2. táblázat
Tényleges és természetes népszaporodás, valamint a két érték különbözete
a jelenkori Erdély területén 1869-től 1920-ig

Időszak	Tényleges	Természetes	A tényleges és természetes	Tényleges	Természetes	A tényleges és természetes
	népszaporodás vagy fogyás (-)		szaporodás különbözete	népszaporodás vagy fogyás (-)		szaporodás különbözete
	Szám szerint			Évi átlagban ezer lélekre		
Összesen						
1870–1880 ^{a,b}	-191 585	-55 548	-136 037	-4,2	-1,2	-3,0
1881–1890 ^{a,c}	396 713	432 479	-35 766	9,4	10,2	-0,8
1891–1900 ^a	411 158	403 026	8 132	8,9	8,7	0,2
1901–1910	387 723 ^d	477 437	-89 714	7,6	9,4	-1,8
1911–1920	-125 090 ^e	140 800 ^f	-265 890 ^f	-2,4	2,7	-5,1
Tisza bal partja						
1870–1880 ^a	-83187	-51657	-31530	-8,8	-5,5	-3,3
1881–1890 ^a	114745	108527	6218	13,2	12,5	0,7
1891–1900 ^a	111285	106894	4391	11,3	10,8	0,4
1901–1910	126334 ^d	139078	-12744	11,4	12,5	-1,1
1911–1920	-3493 ^e	60640 ^{f,g}	-64133 ^f	-0,3	5,2	-5,5

Időszak	Tényleges	Természetes	A tényleges és természetes szaporodás különbsége	Tényleges	Természetes	A tényleges és természetes szaporodás különbsége
	népszaporodás vagy fogyás (-)			népszaporodás vagy fogyás (-)		
	Szám szerint			Évi átlagban ezer lélekre		

Tisza-Maros szöge

1870–1880 ^a	-39641	-21091	-18550	-3,1	-1,6	-1,5
1881–1890 ^a	114800	102994	11806	9,6	8,6	1,0
1891–1900 ^a	94251	87422	6829	7,3	6,8	0,5
1901–1910	60020 ^d	96613	-36593	4,3	7,0	-2,7
1911–1920	-77848 ^e	-10460 ^{f,g}	-67388 ^f	-5,7	-0,8	-4,9

Királyhágóntúl

1870–1880 ^a	-68757	17200	-85957	-3,0	0,7	-3,7
1881–1890 ^a	167168	220958	-53790	7,7	10,2	-2,5
1891–1900 ^a	205622	208710	-3088	8,7	8,8	-0,1
1901–1910	201369	241746	-40377	7,8	9,4	-1,6
1911–1920	-43749	90620 ^{f,g}	-134369 ^f	-1,7	3,4	-5,1

^a A tényleges szaporulat a polgári népesség, a természetes szaporulat az összes népességre vonatkozik, a határ által megosztott megyékben számított értékek alapján.

^b A tényleges fogyás az 1880. évi népszámlálás feltételezhető adathiányának figyelembevételével 162 ezer, a természetes fogyás a kolerajárvány nem regisztrált áldozataival is számolva 90–100 ezer, a vándorlási veszteség pedig ennek megfelelően 60–70 ezer fönyire tehető.

^c A tényleges gyarapodás az 1880. évi népszámlálás feltételezhető adathiányának figyelembevételével 367 ezer, a vándorlási veszteség pedig ennek megfelelően kb. 65 ezer fönyi lehetett.

^d A tényleges gyarapodást a határ által érintett települések 1910. évi osztatlan lélekszámának figyelembevételével állapítottuk meg.

^e A tényleges gyarapodás megállapítása során az 1920. évi népességszámot a véglegesített határok között számítottuk.

^f A háborús halálozások figyelmen kívül hagyásával. Figyelembevételükkel a jelenkori Erdély területének egészén a természetes szaporodást 29,7 ezer fős fogyás váltja fel, a vándorlási veszteség pedig 95,4 ezerre csökken.

^g Az 1919. évből hiányzó megyei adatok helyébe Erdély 1920. évi összes természetes szaporulatának az illető megyére eső hányada alapján becsült értékek lettek beállítva.

Források:

Magyar Statisztikai Közlemények. Új f. V. köt. (1893): 70–73. *, Magyar statisztikai évkönyv (1874–1875, 1877–1880, 1893–1916/1918), A népmozgalom főbb adatai községenként 1828–1900. 7. köt. (1980): 28–35., 44–51., 62–67., 74–79., 90–99., 110–119., 8. köt. (1984): 30–51., 78–99., Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 46. köt. (1913): 280–459., Népesedéssziszttikai iratok. A-2. A népmozgalom főbb eredményei 1911–1920 [KSH Levéltár], Manuilă, S. (1938): 796., Manuilă, S. (1929): VIII, XI., XV.

A táblázat első oszlopa a népesség egyes időszakokra eső tényleges gyarapodását vagy csökkenését tartalmazza. A második oszlopban az élveszületések és halálozások különbözetéből adódó természetes szaporulat, illetve fogyás értékei találhatók. A harmadik oszlop a népesség tényleges és természetes szaporodásának mérlegét vonja meg; ez az egyenleg a belső és külső vándorlások aktívumáról vagy passzívumáról ad számot. A tényleges és természetes szaporulat egyenlege 1911 és 1920 között – tekintve, hogy a népmozgalmi kimutatások a háborús halálozásokra nem terjedtek ki – magában foglalja az elszenvedett katonai veszteségeket is. Az ez időszakra eső tényleges vándorlási veszteség tehát – mely a háborús emberveszteségekre vonatkozó információk korlátozott volta miatt népmozgalmi módszerekkel csak hozzávetőlegesen becsülhető – jóval alacsonyabb az itt jelzethetnél. Itt említjük meg a természetes népmozgalmi adatok érvényességének egyéb korlátait is. Egyrészt – a bevezetőben jelzett hiányosságok miatt – a vizsgált időszak kezdetén a népesedési eseményeket alulregisztrálták. A hiány az 1870-es években országosan mintegy 7 százalékos volt, majd az 1880-as évek végére 3 százalékra csökkent. Az adatgyűjtés teljessége vidékenként és felekezetenként erősen ingadozott: főleg a keleti megyékben, tehát éppen a jelenkori Erdély területén, és a görögkeleti román egyházközségekben voltak a legjelentősebbek a hiányok.⁴ Hiányosságokkal később, a világháborús évtizedben is számolni kell, mivel a háború végén, majd a főhatalomváltás idején az adatok beszolgáltatása már komolyan akadozott. Az abszolút számok érvényességét az is behatárolja (bár az arányszámokat kevésbé befolyásolja), hogy a rendelkezésre álló források alapján a természetes népmozgalom adatai a vizsgált időszak egészében csak az osztatlan, illetőleg a mai Magyarországgal határos megyék esetében voltak pontosan megadhatók. Máramaros, Ugocsa és Temes+Torontál – illetőleg kis

részben Krassó-Szörény – megyék 1900 előtti adatainak átszámítása a mai országterületre becslés útján történt. A számítások alapját – egyéb támpont híján – az az arány képezte, amely 1901–1910 között az élveszületések és a halálozások számaiban a jelzett törvényhatóságok Romániához került részei, valamint a teljes területük között fennállt. A megelőző időszakokban az illető megyék egész területén regisztrált születések és halálozások számaiból ennek az arányszámnak a mechanikus érvényesítésével állapítottuk meg a jelenkori Erdély területére eső (feltételezhető) hányadot. Végezetül, mint az adatok pontosságát kis mértékben befolyásoló eltérést, megemlítjük azt is, hogy a népszámlálási adatok a századfordulóig a polgári, a népmozgalmi számbavétel adatai viszont az összes népességre vonatkoztak.

A népességfejlődés főbb jellemzői az egyes népszámlálások közötti időszakokban a következőképp alakultak.

1869-től 1880-ig a kolera pusztítása folytán országosan is alig volt szaporodás (az anyaország 170 ezer főnyi lélekszám-növekedése mindössze évi 1,1 ezrelékes gyarapodásnak felel meg), a keleti részeken pedig csaknem 200 ezer lélekkel fogyott a népesség. Magában az anyaországban tizenegy év alatt a születések száma 480,6 ezer fővel haladta meg a halálozásokét, így a tényleges szaporodással szemben 310,4 ezer főnyi hiány mutatkozott. E passzívum 43,8 százaléka a jelenkori Erdély területére esett, jóllehet az itt élők alig egyharmadát tették ki az ország összes népességének. A tényleges és a természetes fogyás különbözete olyan méretű, amelyhez hasonlót békeidőben később már nem találni. Joggal vetődik fel, hogy a valóságban számolhatunk-e ekkora (mégpedig a királyhágóntúli értékek alapján feltehetően nagyjából a kivándorlásból adódó) migrációs hiánnyal? A kérdést az országos adatok vonatkozásában a magyar statisztikusok is feltették, és leginkább az adatfelvételi pontatlanságokban vélték megtalálni a tekintélyes különbség magyarázatát. Egyrészt a kolera pusztítása valószínűleg jóval nagyobb volt, mint ahogy azt a halálozási statisztika mutatja, vagyis sok, kolerában elhalt a tömeges halálozás idején nem került az anyakönyvbe s így elkerülte a számbavételt. A természetes szaporodás tehát kisebb, mint ahogy azt a meglevő országos adatok mutatják, valójában alig lehetett több 380–400 ezernél. A tényleges szaporodás viszont az 1880. évi népszámlálás feltételezett hiánya miatt a kimutatottnál nagyobb, kb. 270 ezernyi volt. Ennek megfelelően a tizenegy év vándorlási vesztesége is 310,4 ezerből 120 ezer körülre csappan. (Ez a szám a népszámlálás hiányosságainak bizonytalan megítélése miatt minimális értéknek tekintendő.)⁵ Az előbbi számításokat a jelenkori Erdély területén elvégezve – az országosan becsült népszámlálási adathiánynak mechanikusan szűk harmadát, a nem anyakönyvelt kolerahalottaknak pedig ennél nagyobb hányadát véve alapul – a régió vándorlási vesztesége 60–70 ezerre esik vissza. Természetesen ez is csak hipotetikus alsó értéknek fogható fel, figyelembe véve, hogy elég erős kivándorlás folyt Romániába már ekkor is.

Törvényhatóságunként vizsgálva a szaporodási viszonyokat – úgy, ahogy azt a két népszámlálás, illetve a népmozgalmi statisztika megállapította – azt találjuk, hogy a népesség csökkenése (éves átlagban ezer lélekre számítva) Bihar (-13,5‰), Szilágy (-11,7‰), Szolnok-Doboka (-7,6‰), Kis-Küküllő (-7,5‰), Arad+Csanád (-5,4‰) Alsó-Fehér (-5,3‰) Temes+Torontál (-4,5‰) és Szatmár+Ugocsa (-4,2‰) megyékben volt a legnagyobb arányú. Szilágy, Bihar Szatmár+Ugocsa és Arad+Csanád területén (továbbá Hunyad és Kolozs megyékben) nagyjából a kolerajárvány pusztított, míg Kis-Küküllő és Szolnok-Doboka megyékben jobbra, Alsó-Fehér megyében pedig túlnyomórészt inkább az elvándorlás apasztotta a népességet. Szám szerint Bihar, Temes+Torontál, Szolnok-Doboka, Szilágy, valamint Alsó-Fehér megyék vándorlási vesztesége a legnagyobb, de a viszonylag kedvező (az évtized során összességében pozitív) népesedési mutatókkal rendelkező megyékben is – Krassó-Szörény és Torda-Aranyos kivételével – jelentős a vándorlási hiány. Közülük e negatívum folytán – amely részben az említett adatfelvételi hiányosságokat is magában foglalja – a kivételesen gyors 9,2 ezrelékes iramban szaporodó Csík megyei népesség 11 ezer fős természetes gyarapodása 3,6 ezerre olvadt, Brassó és Udvarhely megye összesen 12,4 ezer főnyi születési többlete elenyészett, Háromszék, Szeben, Maros-Torda, Beszterce-Naszód, valamint Nagy-Küküllő megye lélekszáma pedig az általános irányzatnak megfelelően fogyatkozott.

1880 és 1890 között a népesség megújulásának vagyunk a tanúi. Az anyaország lakosainak száma 1427,9 ezerrel lett több, ami évi 9,8 ezrelékes – normális – növekedésnek felel meg. (Ugyanakkor az évtized során az Ókirályság népessége átlagosan évi 15,7 ezreléssel gyarapodott.) A jelenkori Erdély területén a szaporodás 9,4 ezrelékes értékkel ugyancsak ez idő tájt áll legközelebb az országos átlaghoz. Ám ugyanekkor indult meg nagyobb arányokban a tengerentúli kivándorlás is, és jórészt ennek köszönhetően az ország népesedési mérlege 208,6 ezer fős hiánnyal zárult. A tengeren túlra vándorlás az Alföldet, a Tiszántúl keleti, valamint Erdély nyugati és északi vidékeit ekkor még nem

érintette, azonban Erdély délkeleti sarkában a folyamatos Romániába áramlás már lefékezte a gyarapodást. Mivel a kivándorlásról adatokat akkoriban még nem gyűjtöttek, a korabeli statisztika közvetett módon – a természetes és tényleges szaporodás két népszámlálás közötti különbözetének (tehát a belső és külső vándorlások egyenlegének), illetőleg a születési hely kimutatása alapján a belső népcsere ugyanazon két időpont közt megvont mérlegének egybevetésével – kísérelte meg felmérni a romániai kivándorlás hatásait. E számítás szerint a nyolcvanas évtizedben a Kárpátokon túla irányuló vándormozgalmak vesztesége mintegy 50 ezer főre tehető, amiből a székely kivándorlásra kerekén 15 ezer lélek esett.⁶ E becslést a természetes és tényleges szaporulat Királyhágón túli – 53,8 ezer főt kitevő – negatív egyenlege is alátámasztja. Ha tekintetbe vesszük az 1880. évi népszámlálásnak a területre jutó adathiányát, összességében a jelenkori Erdély vándorlási vesztesége is nagyobb a 2. táblázatban szereplő értéknél. A feltételezett hiány figyelembevételével ugyanis az induló népesség száma mintegy 30 ezerrel többre, az összes népesség egy évtized alatti tényleges gyarapodása pedig ugyanennyivel kevesebbre tehető. Az így kapott értéket a természetes szaporulattal összevetve a vándorlási veszteség már nagyobbnak bizonyul: körülbelül akkora, mint amekkora az előző időszakban is becsülhető; 65 ezer főnyi lehetett.

A tényleges népszaporodás üteme (évenként, ezrelékben) Máramaros (16,8%), Bihar (15,3%), Kolozs (13,7%), Arad+Csanád (12,5%), Szilágy (11,7%), Szolnok-Doboka (11,6%), Maros-Torda (11,2%) és Temes+Torontál (9,9%) megyékben múlta felül a régió összesített átlagát. Ez – Temes+Torontált kivéve – e törvényhatóságoknak az átlagot ugyancsak meghaladó természetes szaporulátával magyarázható, amihez Bihar, Arad+Csanád és Kolozs megyékben vándorlási többlet is járult. Ugyancsak vándorlási nyereséget könyvelhet el Temes+Torontál, Beszterce-Naszód és kisebb mértékben Hunyad megye. A Királyhágón innen csupán Szatmár+Ugocsa szenvedett komolyabb, valamint Szilágy és Krassó-Szörény kevésbé jelentékeny veszteséget az elvándorlások által. A Királyhágón túl ugyanakkor tizenkét megyében bizonyult kisebbnek a tényleges népnövekvés a természetes szaporulathoz. A vándorlási hiány Brassó, Nagy-Küküllő, Szeben, Fogaras, Csík, Udvarhely, valamint Háromszék megyékben volt a legnagyobb mérvű. A veszteséges királyhágóntúli megyék passzívumának egyharmada ez utóbbi három törvényhatóság területéről került ki.

Az 1890–1900 közé eső évtizedben az ország népessége változatlan ütemben gyarapodott (1576,4 ezer fővel, évi átlagban 9,8 ezrelékkel), a jelenkori Erdély területén azonban a természetes szaporulathoz az országosnál kedvezőtlenebb alakulása következtében a növekedés lelassult (8,9 ezrelék). (A növekedési ütem az Ókirályságban is évi 12,1 ezrelékre esett vissza.) A tényleges gyarapodás az anyaországban most csupán 151,6 ezer fővel maradt el a természetes szaporodástól, a vizsgált területen pedig éppenséggel bevándorlási többlet mutatkozott. Még a Királyhágóntúl vándorlási vesztesége is elhanyagolhatóan kicsinyre zsugorodott, ami közvetve megerősíti a korabeli statisztikai irodalom megállapítását, amely szerint „a romániai kivándorlás veszedelmessége a kilencvenes évek alatt csökkent”. Alig 20 ezerre becsülhető az évtized során tartósan vagy véglegesen Romániában maradtak száma, és ez feltehetően a felerősödött visszavándorlásnak tulajdonítható.⁷

Az évi átlagos gyarapodás ezer főre számított mutatója szerint a leggyorsabb iramban Máramaros (13,6%), Szatmár+Ugocsa (12,1%), Hunyad (12,2%), Bihar (11,7%), Beszterce-Naszód (11,6%), Csík (11,5%), Kolozs (10,8%), Arad+Csanád (10,1%) és Maros-Torda (9,6%) megyék lélekszáma növekedett. Az egyébként alacsony szaporulatú Hunyad megye lélekszámát nagyjából az ekkor már tekintélyes méretű bevándorlás növelte meg. Számottevő volt Bihar, Krassó-Szörény, Kolozs és Arad+Csanád megyék vonzása, és jelentős arányú a Beszterce-Naszód megyei megtelepedés is. Máramaros a nagyarányú népességyarapodást – vándorlási szaldója negatív lévén – kiugróan magas természetes szaporulátának köszönhette. Hasonlóképpen Csík megye, melynek ráadásul most vándorlási vesztesége is jóval kisebb, mint az előző évtizedben volt. Visszafogottabb mértékben, de ugyanez a tendencia jellemezte Udvarhely megyét is. E két megyében a migrációs veszteség csökkenéséből és a belső népcsere mérlegének javulásából következően a Romániából történt visszavándorlás ekkor valószínűleg meghaladta a kivándorlást. Udvarhely megyéből még így is erőteljes az elszivárgás (ennél is nagyobb arányokat csupán Fogaras és Háromszék megyében öltött). Migrációs veszteségük mértékét tekintve Kis-Küküllő, Brassó, Nagy-Küküllő, Torda-Aranyos, Szilágy és Maros-Torda megyék következnek a sorban. Arányaiban ugyan kisebb, szám szerint azonban Temes+Torontál megye vándorlási vesztesége volt a legnagyobb az évtized során.

1900 és 1910 között a kedvezőbb természetes szaporodás ellenére is országosan 150,1 ezer lélekkel volt kevesebb a tényleges gyarapodás, mint az előző tíz évben. Az anyaország lakossága mindössz-

sze 1426,3 ezerrel (éves átlagban 8,1 ezrelékkal) nőtt – eközben az Ókirályság népessége ismét gyorsabb ütemben, évi 14,9 ezrelékkal gyarapodott –, a kivándorlási többlet viszont a korábbiak a három és félszeresére, 527,3 ezerre ugrott. Lényegében hasonló folyamatok figyelhetők meg a jelenkori Erdélyben is, azzal a különbséggel, hogy itt a tényleges gyarapodás kisebb arányban (1,3 ezrelékponttal) csökkent, mint az anyaország területének egészén (ahol a csökkenés 1,7 ezrelékpont volt). Ez a természetes szaporulat hajszálnyival kedvezőbb alakulása mellett főként annak köszönhető, hogy ugyanakkor a vándorlási veszteség is (évi átlagban 1,8 ezrelék) jóval kisebb mértékű volt az országosnál, amely az anyaországban elérte az évi 3 ezrelékes, Horvát-Szlavonországokkal együtt pedig a 3,2 ezrelékes ütemet. Míg az utóbbi értékek a külső vándormozgalom fokozódó iramú veszteségeit jelzik, az előbbi nem csupán az országból történt ki- és visszavándorlások, hanem az illető terület és az ország más vidékei közt lezajlott belső népcsere egyenlegét is magában foglalja. Az erdélyi és az országos érték 1,4 ezrelékpontnyi különbözete – feltételezve, hogy a jelenkori Erdélyben a kivándorlás hasonló arányokat öltött, mint az ország területének egészén – elvileg a belső népcsere pozitívumáról ad számot. A kivándorlási statisztikát áttanulmányozva megbizonyosodhatunk arról, hogy azon törvényhatóságokban, melyek részben vagy egészben a jelenkori Erdély területére esnek, a kivándorlás összességében ugyanolyan intenzív volt (ezer lakosra számítva 51 fő), mint az országban általában (ahol ez a jelzőszám 52). (Természetesen jelentős területi eltérésekkel; az ezer főre jutó kivándorlók száma a Tisza-Marosközben 62, a Királyhágón túl 55, míg a Tisza bal partjának érintett törvényhatóságaiban csupán 30 volt.) Az általános egyezéssből kiindulva, s az előzőekben kimutatott 1,4 ezrelékes átlagos gyarapodást alapul véve úgy számítható, hogy 1900-tól 1910-ig az országot később megosztó – a korabeli állapotokra visszavetítve természetesen képzeletbeli – határvonal két oldala közti kölcsönös vándoráramlások kb. 70 ezer fővel növelték a jelenkori Erdély lakóinak számát. Bár számolnunk kell a más országokból történt bevándorlással is, továbbá bizonyára a külföldről történt visszavándorlás sem oszlott el egyenletesen az ország egész területén, a fentiek alapján mégis megkövethető az az állítás, hogy az érintett régió az évtized során a belső népcsere útján több mint 60 ezres nyereséghez jutott. Ez a pozitívum – a migrációs egyenleg 90 ezer lelket kitevő hiányának megfelelően – legalább 150 ezer főnyi kivándorlási veszteséget feltételez.

Ez utóbbi veszteség a hivatalos kivándorlási statisztika alapján is megbecsülhető. Mindenekelőtt azonban tisztázni kell, hogy az a veszteség, amit ezek az adatok 1900 és 1910 között országosan kimutattak, jóval nagyobb, mint amennyi a mérleg-módszer eredményeként a negatív vándorlási egyenlegben jelentkezik. (Hasonló megállapításra juthatunk a megyénkénti vizsgálódások során is, ha a hivatalosan nyilvántartott veszteséget egyéb, közvetett úton nyert adatokkal vetjük egybe.) Az 1900. és 1910. évi népszámlálások időpontja között a kivándorlók száma az ország egész területén 1049 ezer, a visszavándorlóké 248,9 ezer, a kivándorlási többlet tehát kerekén 800 ezer ember a kivándorlási statisztika szerint, holott a népszámlálás csak 646,5 ezer főnyi hiányt konstataált. A két szám közti különbséget kis részben a külföldről bevándorlók okozzák, nagyobb részben onnan ered a különbség, hogy különösen a visszavándorlókra vonatkozó adatok hiányosak. A népszámlálás eredménye tehát azt igazolja, hogy a visszavándorlás nagyobb, mint amekkorának a kivándorlási statisztika mutatja. Az elmúlt évtizedre a kivándorlásnak a tengeri kikötők s az Egyesült Államok statisztikája révén ismert adatai alapján – a megelőző évtizedhez hasonlóan – ismét körülbelül a kivándorlók 40 százalékában lehet megállapítani a visszavándorlók arányát.⁸ A jelenkori Erdély kivándorlási mozgalmára vonatkozó becslést ennek az aránynak a felhasználásával végeztük el. A megosztott törvényhatóságokban, az idetartozó részek lélekszám-arányának megfelelően számítva az adatokat, az évtized során kivándoroltak száma 242,8 ezerre, a kivándorlási gócpontok megyén belüli egyenlőtlen eloszlását figyelembe véve pedig mintegy 250 ezerre, míg a visszavándorlóké (arányukat mechanikusan a kivándorlók 40 százalékában feltételezve) 100 ezerre tehető. A ki- és visszavándorlók ily módon becsült számának különbözete 150 ezer, és ez egybevág a fentebb más módszerrel következtetett értékkel.

A tényleges népnövekedésben (ezer főre számított évi átlagos ütemét tekintve) most is Máramaros (14,6‰), Bihar (12,8‰), Csík (12,6‰), Kolozs (12,2‰), Hunyad (11,3‰) és Maros-Torda (10,5‰) megyék állnak az élen. E megyéknek Máramaros kivételével a vándorlási egyenlegük is pozitív – immár Csík megyéé is –, de közülük csupán Hunyad dicsekedhet országosan is kimagasló bevándorlási többlettel. A többiek esetében a növekmény inkább az átlagosnál magasabb természetes szaporulatnak tulajdonítható. A születési többlet Szilágy, Szatmár+Ugocsa, Torda-Aranyos, illetőleg Arad+Csanád és Kis-Küküllő megyékben szintén jelentékeny volt, tényleges gyarapodásuk ütemét azonban vándormozgalmuk vesztesége visszafogta. A migrációs hiány a kivándorlás fő fészkeiben, Nagy-Küküllő, Alsó-Fehér, Kis-Küküllő, Fogaras és Udvarhely, valamint Temes+Torontál, illetőleg a

szűkebb Szatmár és Arad megyékben a legnagyobb mérvű. Ebbe a sorba tartozik még Szeben, a megye komoly kivándorlási veszteségeit azonban országon belüli népcseréjének pozitívumai némiképp enyhítették.

Az eddigieket összegezve megállapítható, hogy a jelenkori Erdély lakosainak száma 1869 és 1910 között (a polgári és az összes népesség közötti eltérést figyelembe véve) kerekén egy millióval, 23,8 százalékkal nőtt. Ez – az időszak közepi lélekszámhoz viszonyítva – évi átlagban 5,2 ezrelékes gyarapodást jelent, szemben az akkori ország évi 7 ezrelékes (európai viszonylatban egyébként gyenge közepesnek mondható) növekedésével. A fejlődés korántsem kielégítő mértékét jórészt megmagyarázza a népesség fogyása a 41 éves időszak kolera sújtotta első szakaszában. Kedvezőbb képet mutat tehát a népgyarapodás aránya, ha az 1910. évi lélekszámot az 1880. évihez viszonyítjuk; e három évtized alatt ugyanis a terület összes népessége már mintegy 1 millió 200 ezerrel, vagyis 29,7 százalékkal nőtt. A növekedés üteme – a fokozódó kivándorlás ellenére – elérte az évi 8,6 ezreléket, jelentősen megközelítve az országos 9,2 ezrelékes átlagot. (Ugyanez idő alatt Magyarország jelenlegi területén, tehát az akkori nagyobb ország leggyorsabban népesedő részén az átlagos évi népnövekedési ráta 11,8, a szomszédos Ókirályságban pedig 14 ezrelék volt.)

Az 1880 és 1910 közé eső, viszonylag kiegyensúlyozott fejlődést mutató időszak adatait összegezve a legkiemelkedőbb Máramaros megye évi átlagos 14,7 ezrelék körüli népszaporodása. Ez – mint a későbbiekben látni fogjuk – egyrészt a magas természetes szaporulattal, másrészt azzal magyarázható, hogy a megye lakossága csak az utolsó évtized vége felé kapcsolódott be a kivándorlási mozgalmába, melynek méretei a többi megyékhez viszonyítva akkor is szerényebbek maradtak. Ezek mellett a népszaporodás pozitív tényezőjeként tartható számon a zsidó (és talán a rutén) beszivárgás is. A népgyarapodás megyei rangsorában Bihar, majd Kolozs megye következik 13,1, illetőleg 12,1 ezrelékes átlagértékkel. Ebben a kedvezőbb természetes reprodukció (különösen a Bihar megyében igen élénk születési mozgalom) hatása mellett jelentős szerepe volt a gyors ütemben fejlődő nagyvárosok népességfelszívó erejének. Jelentékeny arányú (évi 10,3 ezrelékes) Hunyad és Maros-Torda megyék népességének növekedése is. Az átlagosnál kedvezőbb, de már 10 ezrelék alatti a lélekszámelelkedés aránya Szilágy, Szatmár+Ugocsa, Arad+Csanád, Beszterce-Naszód, Csík, valamint Szolnok-Doboka megyékben. Ezzel szemben további 11 megye népfejlődése az átlagon alul maradt, a megyék felében tehát az évi átlagos tényleges népszaporodási arány legfeljebb 8 ezreléket ért el. Az utolsó helyen Fogaras és Nagy-Küküllő megye osztozik 3,7 ezrelék körüli értékkel, de Brassó, Udvarhely, Temes+Torontál és Háromszék megyék 5,1–5,4 ezrelékes évi szaporodása sem sokkal kedvezőbb ennél.

Az 1880–1910 között eltelt három évtized vándorlási egyenlege csupán hat megyében volt nyereséges. A mechanikus népmozgalom Hunyad megye lélekszám-növekedéséhez járult hozzá a legnagyobb mértékben, ahol a tényleges gyarapodás forrását 38,1 százalékban a vándorlási többlet képezte. Itt – akárcsak Krassó-Szörény megyében, melynek népesedési mérlege azonban jóval kisebb arányú vándorlási többlettel zárult – az odavándorlást a bányá- és iparvidékek növekvő munkaerőigénye tette szükségessé, melyet a népesség igen kedvezőtlen természetes reprodukciója nem volt képes kielégíteni. Kolozs és Bihar megye elég jelentős (az összes népesség gyarapodásának 14,7, illetve 12,8 százalékát kitevő) vándorlási többlete jórészt Kolozsvár és Nagyvárad vonzerejének tulajdonítható. Beszterce-Naszód és Máramaros megye jelentéktelen vándorlási többlete főleg a zsidó bevándorlással magyarázható. A vándorlási veszteség Fogaras és Nagy-Küküllő megyében volt a legnagyobb arányú, s ez által népességük három évtizedes természetes szaporulatának több mint a felét (61,1, illetve 55,5 százalékát) veszítették el. De a nagyarányú vándorlási veszteség folytán veszendőbe ment Udvarhely és Brassó megyék természetes szaporulatának több mint 45 százaléka, Háromszék megye születési többletének 40,3 százaléka, Kis-Küküllő megyében pedig mintegy harmadrésze. A jelenkori Erdély három évtizedes népesedési mérlege végül is 117,3 ezer (az 1880. évi népszámlálás feltételezett adatfelvételi hiányával együtt pedig közel 150 ezer) főnyi passzív vándorlási egyenleggel zárult. Az adatok korrekciója nélkül számított értéknek több mint negyötöde, 97,3 ezer lélek a Királyhágón túlra esett.

A népesség számának alakulását végezetül a háborús évtizedben (1910–1920) tekintjük át. Az 1900–1910 közötti országos szaporodási viszonyok hosszabb ideig állandósultak volna, ha a világháború közbe nem jön. Legalábbis erre mutat, hogy a természetes szaporodási arány a következő négy év alatt (1911–1914) majdnem ugyanaz volt, mint az előző évtizedben, és az amerikai kivándorlás is hasonló keretek között mozgott.⁹ A jelenkori Erdély területén a természetes szaporulat ez idő alatt kedvezőbben alakult, mint az előző évek alatt, sőt a kivándorlási láz is valamelyest csillapulni látszott, a

romániai kivándorlást kivéve. A háború azonban megakasztotta a növekedést, sőt a születésszám katasztrofális csökkenése következtében a természetes gyarapodás 1915 és 1918 között fogyásba csapott át. Az újonnan birtokba vett területeken 1919-ben megejtett első román összeírás mintegy 50 ezerrel, a két évvel későbbi felvétel pedig (kiigazított adatok szerint) már 125 ezerrel találta kevesebbnek a jelenkori Erdély lélekszámát az évtized elejénél. A tényleges hiány ugyanakkor – tekintve, hogy az évtized során összességében 141 ezer főnyi szerény mértékű természetes szaporulat mégiscsak mutatkozott – ennél jóval nagyobb: mintegy 266 ezer, vagyis az 1910. és az 1920. évi népesség-számbavételek eredményei közötti különbségnek több mint a kétszerese volt. Ez azonban – mint arra a 2. táblázathoz fűzött megjegyzésben is utaltunk – nem azonos a vándormozgalmak okozta hiánnyal, mivel a veszteségek közt számításba kell vennünk a háborús halálozást is. A népesség katonai veszteségét az ország akkori területén (ideértve Horvát-Szlavonországokat) a halottnak tekinthető eltűntek és hadifoglyok hozzászámításával 660,8 ezerben állapították meg.¹⁰ Területi részletezéssel csak 1917 végéről állnak rendelkezésre – hasonló módszerrel becsült – adatok.¹¹ E kimutatás szerint Magyarország addigi vérvesztesége 516,1 ezer, az érintett törvényhatóságoké pedig 161,1 ezer főnyi volt, amiből – a töredék megyék részesedését 1910. évi népességüknek az illető megye össznépességén belüli hányada alapján számítva – 133,2 ezer eshetett a jelenkori Erdély területére. Ezt az értéket olyan arányban megnövelve, amilyen arányban a háború befejezéséig az ország összes katonai vesztesége növekedett, az erdélyi részek I. világháborús halottainak száma végül is 170,5 ezerre tehető. E többlethalálozás figyelembevételével a népmozgalmi kimutatások által regisztrált természetes szaporulatot 29,7 ezer fős fogyás váltja fel, a természetes és a tényleges népnövekedés közti különbség pedig 95,4 ezerre csökken. Végső soron ez utóbbi – durván százezerre rúgó – passzívum tekinthető az évtized tényleges vándorlási veszteségének. Az évtized első felében lezajlott külső (jelentős részben Románia felé irányuló) vándorlások alakulását a háborús események folytán nincs értelme, a belső vándorlásokat pedig nem tudjuk nyomon követni; a fenti mérleg lényegében a vesztes háborút követő összeomlás és az uralomváltozás által kiváltott – a korábbiakkal ellentétes irányú – népmozgások egyenlegét rögzíti. A területfoglalás hatására ugyanis az új határon át megkezdődött a magyar lakosság visszaáramlása a megkisebbedett anyaországba, s a menekültek hivatalosan nyilvántartott száma 1920 decemberéig már 154,3 ezerre nőtt.¹² Az így keletkezett hiányt immár a Kárpátokon túli részekkel folytatott népcsere pozitív előjelű többlete ellentételezte. E többlet – a vándorlási különbség becsült értékeitől függően – legkevesebb 50–60 ezer főre tehető. (Ha a kivándorlási mozgalom 1911–1915 között becsült veszteségeit állandósultnak tekintjük, az Ókirályságból a beözönlés a 100 ezres nagyságot is elérhette.)

A népesség 1910 és 1920 között (évi átlagban, ezrelékben kifejezve) a leggyorsabb ütemben Krassó-Szörény (-10,1‰), Hunyad (-6,2‰), Beszterce-Naszód (-6,1‰), Szolnok-Doboka (-5,9‰), Arad+Csanád (-4,9‰), Udvarhely (-4,0‰), Csík (-3,9‰), Alsó-Fehér (-3,1‰), Temes+Torontál (-3,0‰), továbbá Szatmár+Ugocsa (-2,8‰) megyékben csökkent. A visszaesés Krassó-Szörény, Hunyad, Beszterce-Naszód, Udvarhely és Szolnok-Doboka megyében a természetes fogyatkozásnak és a vándorlási veszteségnek egyaránt tulajdonítható. Szatmár+Ugocsa, Csík és Alsó-Fehér megyék ugyancsak jelentős vándorlási vesztesége a viszonylag kedvezőbb természetes reprodukció következtében lélekszámuk tényleges csökkenésében már kevésbé mutatkozik meg. Krassó-Szörény mellett Arad+Csanád és Temes+Torontál megyékben volt a legfeltűnőbb a természetes fogyás, ámbar azt a beköltözések – Temes+Torontál megyében kifejezett vándorlási többletet eredményezve – némiképpen ellensúlyozták. Kisebb vagy nagyobb mértékben Fogaras, Háromszék, Kis-Küküllő, Szilágy és Szeben megyék lélekszáma csökkent még az elvándorlások által. A menekülési hullám nyilvánvalóan a nem említett törvényhatóságokat is elérte, ezeknek azonban nem csupán a lélekszámuk nőtt meg, hanem – Brassó és Bihar megyéket kivéve – már kisebb vándorlási többletet is magukénak tudhatnak. Kiugróan nagy a régió fővárosát magában foglaló Kolozs megye beköltözéseinek többlete.

*

Az 1869 és 1920 között eltelt öt évtized során a vizsgált terület népessége összesen mintegy 880 ezerrel növekedett. Ez idő alatt a természetes szaporulat csaknem 1400 ezer (az 1872–1873. évi kolerajárvány nem anyakönyvelt halottaival, valamint az I. világháborúban elesettekkel is számolva 1190–1200 ezer), a vándorlási veszteség pedig ennek megfelelően 520 ezer (illetőleg a helyesbített értékek szerint 310–320 ezer) főnyire tehető. Jóllehet az elvándorlás csatornáin a szaporulatnak legalább 22–23 százaléka elfolyt, a népnövekedés nagyságát, ütemét alapvetően a természetes szaporodás határozta meg. A fejezet második részében – jellegzetes periódusok szerint, a békés fejlődés évtizedeit (1880–

1910) összevontan tárgyalva – ezt a folyamatot tekintjük át.

A természetes népmozgalom összetevőinek alakulását a 3. táblázat szemlélteti.

3. táblázat
Élveszületések, halálozások és természetes népszaporodás
a jelenkori Erdély területén 1866-tól 1920-ig

Időszak	Élve- születések	Halálo- zások	Természetes szaporodás vagy fogyás	Élve- születések	Halálo- zások	Természetes szaporodás vagy fogyás
	Szám szerint			Évi átlagban ezer lélekre		
Összesen						
1866–1869 ^{a,b}	608 218	484 171	124 047	37,6	29,9	7,7
1870–1875 ^{a,b}	908 259	1 067 588	-159 329	36,5	42,9	-6,4
1876–1880 ^b	821 085	717 036	104 049	40,9	35,7	5,2
1881–1885 ^b	870 116	667 150	202 966	42,2	32,4	9,8
1886–1890 ^b	905 122	675 609	229 513	41,9	31,3	10,6
1891–1895 ^b	912 278	692 106	220 172	40,1	30,4	9,7
1896–1900 ^b	873 396	690 542	182 854	36,8	29,1	7,7
1901–1905	878 179	655 694	222 485	35,4	26,4	9,0
1906–1910	921 645	666 693	254 952	35,7	25,8	9,9
1911–1914	748 450	531 923	216 527	34,9	24,8	10,1
1915–1918	355 792	511 319	-155 527	16,5	23,7	-7,2
1920	163 381	116 809	46 572	31,9	22,8	9,1
Tisza bal partja						
1866–1869 ^{a,b}	127 210	99 797	27 413	35,8	28,1	7,7
1870–1875 ^{a,b}	189 502	260 535	-71 033	36,4	50,1	-13,7
1876–1880 ^b	175 681	156 413	19 268	43,2	38,5	4,7
1881–1885 ^b	192 574	147 067	45 507	45,9	35,1	10,8
1886–1890 ^b	217 074	154 054	63 020	48,5	34,4	14,1
1891–1895 ^b	222 724	158 510	64 214	46,3	33,0	13,3
1896–1900 ^b	210 230	167 550	42 680	41,3	32,9	8,4
1901–1905	217 447	155 831	61 616	40,5	29,0	11,5
1906–1910	234 358	156 896	77 462	41,2	27,6	13,6
1911–1914	192 040	127 738	64 302	39,9	26,5	13,4
1915–1918	98 837	127 450	-28 613	20,2	26,1	-5,9
1920	43 367	28 805	14 562	37,1	24,6	12,5
Tisza-Maros szöge						
1866–1869 ^{a,b}	178 545	144 472	34 073	41,1	33,3	7,8
1870–1875 ^{a,b}	276 359	336 050	-59 691	38,7	47,1	-8,4
1876–1880 ^b	244 593	209 346	35 247	43,5	37,2	6,3
1881–1885 ^b	246 961	194 977	51 984	42,5	33,5	9,0
1886–1890 ^b	247 948	196 938	51 010	40,6	32,3	8,3
1891–1895 ^b	243 269	203 484	39 785	38,1	31,9	6,2
1896–1900 ^b	228 626	180 989	47 637	34,5	27,3	7,2
1901–1905	226 314	174 316	51 998	33,1	25,5	7,6
1906–1910	219 513	174 898	44 615	31,4	25,0	6,4
1911–1914	167 760	134 822	32 938	29,4	23,6	5,8
1915–1918	70 969	129 159	-58 190	12,6	22,9	-10,3
1920	38 555	29 923	8 632	29,4	22,8	6,6
Királyhágóntúl						
1866–1869 ^a	302 463	239 902	62 561	36,5	29,0	7,5
1870–1875 ^a	442 398	471 003	-28 605	35,6	37,9	-2,3
1876–1880	400 811	351 277	49 534	38,6	33,8	4,8

Időszak	Élve- születések	Halálo- zások	Természetes szaporodás vagy fogyás	Élve- születések	Halálo- zások	Természetes szaporodás vagy fogyás
	Szám szerint			Évi átlagban ezer lélekre		
1881–1885	430 581	325 106	105 475	40,5	30,6	9,9
1886–1890	440 100	324 617	115 483	39,9	29,4	10,5
1891–1895	446 285	330 112	116 173	38,7	28,6	10,1
1896–1900	434 540	342 003	92 537	36,1	28,4	7,7
1901–1905	434 418	325 547	108 871	34,4	25,8	8,6
1906–1910	467 774	334 899	132 875	35,7	25,6	10,1
1911–1914	388 650	269 363	119 287	35,5	24,6	10,9
1915–1918	185 986	254 710	-68 724	16,8	23,0	-6,2
1920	81 459	58 081	23 378	30,9	22,0	8,9

^a Az 1869. évi közigazgatási beosztás szerint.

^b A határ által érintett megyékben számított értékek alapján.

Források: Ua. mint a 2. táblázatban.

A vizsgált időszak Magyarországon az ún. demográfiai átmenet második szakaszába való áttérés kora. Európában a hagyományos népesedési viszonyok uralmával jellemezhető első fázisban nagyarányú termékenység és magas halálozási arány mellett a természetes szaporodás még viszonylag alacsony, 5–10 ezrelékes volt. Ezt követően a halálozási arány csökkenő tendenciával kb. 10 ezrelékre mérséklődött, ugyanakkor a születési arány változatlan maradt, vagy csupán kisebb mértékben csökkent, így a természetes szaporodás aránya 10–15 ezrelékre nőtt. A harmadik szakaszban a születések arányszáma már folyamatosan csökken és így változatlan halálozási arányszám mellett a szaporodási arány is egyre mérséklődik. Az európai országokban az első fázisból a másodikba való átmenet a XIX. században kezdődött; ez a fordulat a nyugat- és észak-európai országokban korábban, Kelet- és Dél-Európában inkább a század végén következett be. Magyarországon a demográfiai felgyorsulás kibontakozása az 1880-as évekre esett. Az átmenet folyamata annyiban tért el a nyugat-európaiaktól, hogy a halálozási arányszám csökkenésével csaknem egyidejűleg megkezdődött a születési arány csökkenése is; időbeli eltolódás a két arányszám alakulása között alig volt, s ezért az átmeneti rendkívüli népességnövekedés is csaknem teljes egészében elmaradt, illetve mérsékelt volt.

Az áttérést a demográfiai átmenet második fázisára az 1870-es évtizedben pusztító kolerajárvány és a lakosságot azzal egyidőben tizedelő éhínség is késleltette. Magyarországon a népmozgalmi adatok a XIX. század közepén évi átlagban a népesség 7,3 ezrelékes, az 1860-as évek második felében pedig 8 ezrelékes természetes gyarapodását mutatták ki. Ez az arány az 1870-es évtizedben 1,6 ezrelékre esett vissza. A növekedést az évtized első – kolera sújtotta – felében 2,4 ezrelékes fogyás váltotta fel, míg ezt követően, 1876–1880 között a szaporulat indexe ismét 7,5 ezrelékre emelkedett. A jelenkori Erdély területén a természetes szaporulat éves átlagértéke 1866–1869 között 7,7 ezrelék volt, a következő évtized adatai ezzel szemben a népesség évi átlagos 1,2 ezrelékes fogyását rögzítették. (Az országos növekedéssel szemben mutatózó fogyás egyúttal azt is jelzi, hogy az 1870-es évek demográfiai válsága elsősorban az országnak éppen ezt a keleti felét sújtotta.) A tényleges fogyás itt is az évtized első felére esett (ekkor a regisztrált halálozások többlete éves átlagban 6,5 ezrelék), amit csak szerényebb mértékben ellensúlyozott a következő öt évben mutatózó 5,2 ezrelékes átlagos gyarapodás. A járvány okozta veszteségek megyénként eltérőek voltak. Az 1870–1875 közti természetes fogyás Bihar (-22,4%), Arad+Csanád (-15,4%), Szilágy (-13,3%), Hunyad (-10,2%), Szatmár+Ugocsa (-8,4%) és Temes+Torontál (-6,2%) megyékben, valamint Beszterce vidékén (-11,3%) a legnagyobb, de viszonylag számottevő volt a Kolozs (-5,9%), Alsó-Fehér (-5,1%), Kis-Küküllő (-4,9%) és Krassó-Szörény (-4,6%) megyei fogyatkozás is. Torda-Aranyos, Szeben, Nagy-Küküllő és Szolnok-Doboka vesztesége évi átlagban már csupán 3 ezrelék körül mozgott. A nem említett öt megyében, továbbá Naszód vidékén – a természetes reprodukció pozitív értékeiből következtetve – a járvány kevésbé pusztított. A halálozási arány Arad+Csanád, Bihar, illetve a későbbi Szilágy megyét alkotó Kraszna és Közép-Szolnok megyékben, valamint Zaránd vidékén és Szászváros székben érte el a csúcserőteket, a születések arányszáma pedig Arad+Csanád, Szatmár+Ugocsa megyékben és Csík székben volt a legmagasabb. Az évtized második felében Arad+Csanád, Bihar, Szatmár+Ugocsa és

Temes+Torontál megyékben a legnagyobb a halandóság. E megyék népességének regenerálódását az átlagot szintén felülmúló születésgyakoriságuk segítette elő, különösen Arad+Csanád vidékén, ahol a természetes szaporulat évi átlagértéke 10,3 ezrelékre szökkent fel. A természetes reprodukció mutatója itt és Csíkban (12,8‰) volt a legmagasabb, emellett még Máramaros és Udvarhely megyékben haladta meg jelentősebben az átlagot. A szaporodást Csíkban és Máramarosban a magasabb születési arány és az alacsony halálozási arány egyaránt elősegítette. Udvarhelyen viszont – és több más megyében is – a születési arányszám az átlag körül mozgott, így esetükben a szaporulat viszonylag kedvező alakulása jobbra a csökkenő halandóságnak köszönhető.

Az 1880-as évek első felében az országos mutatók már jelzik az átmenet kezdetét. Az 1870-es és 1880-as évek fordulóján, két egymást követő ötéves periódus között a természetes szaporodás évi átlaga 7,6 ezrelékről 11,2 ezrelékre növekedett. Az ezt követő harminc év alatt (az első és utolsó ötéves periódust egybevetve) a nyers halálozási arányszám 33,1 ezrelékről 24,9 ezrelékre, ugyanakkor a nyers születési arányszám is – szinte ugyanabban a mértékben – 44,3 ezrelékről 36,3 ezrelékre csökkent. A természetes reprodukciónak a demográfiai fordulat kezdetén beállott magasabb szintje tehát lényegében változatlan maradt.¹³ A jelenkori Erdélyben a tárgyalt időszak kezdetén a természetes szaporulat mutatója 5,2 ezrelékről 9,8 ezrelékre nőtt. Ezt követően a halálozási index 32,4 ezrelékről fokozatosan 25,8 ezrelékre, a születési index 42,2 ezrelékről 35,7 ezrelékre süllyedt. Minthogy a születésgyakoriság a három évtized során 6,5, a halandóság pedig 6,6 ezrelékponttal, tehát közel azonos mértékben lett kevesebb, a természetes szaporodás megnövekedett értéke az országos tendenciához hasonlóan a tágabb értelemben vett Erdély területén is szinten maradt. Itt azonban e folyamat bizonyos fáziseltolódásokkal és a természetes szaporulat átlagértékeinek szélsőségeiből kilengései mellett ment végbe. 1880 és 1885 között a születések arányszáma 2,1, a halálozásoké 0,7, a természetes szaporulaté pedig 0,6 ezrelékponttal volt alacsonyabb a magyarországi átlagnál. A következő másfél évtizedet a születések arányának a halálozásokénál gyorsabb ütemű – az országosnál erőteljesebb – csökkenése jellemezte. Ennek következtében Erdélyben a természetes szaporulat a tizenöt év elteltével 3,9 ezrelékponttal süllyedt a magyarországi átlag alá. A születési arányszám elmaradása majdnem változatlan, 2,4 ezrelékpont, a halálozások aránya viszont 1,5 ezrelékponttal az országos középérték fölé emelkedett. A folyamat ezután viszonylag kedvezőbbre fordult; a születésgyakoriság csökkenése lelassult, a halálozási görbe pedig többnyire az országos görbével párhuzamosan (bár mindvégig az fölött) haladt lefelé. A természetes szaporulat országos és erdélyi átlagértékei közti olló szárai – a magasabb erdélyi halandóság ellenére – így összébb zárultak és a különbség az 1910. évi népszámlálást megelőzően már ismét csupán 1,5 ezrelékpontnyi volt.

Az 1880 és 1910 között eltelt három évtized során a jelenkori Erdély népességének természetes szaporulata 32,6 százalékot ért el, ami évenkénti átlagban 9,4 ezrelékes szaporodást jelent. (Ez 1,6 ezrelékponttal kevesebb az anyaország, és 4 ezrelékponttal kisebb az Ókirályság szaporodási arányánál.) E vonatkozásban Máramaros megye emelkedik ki a sorból, évi 14,6 ezrelékes születési többlettel. A sorrendben utána Szatmár+Ugocsa, Szilágy és Bihar megye következik 11,5 ezrelék körüli értékkel, de évi 11 ezrelék körül mozgott a születési többlet rátája Maros-Torda, Csík, Kis-Küküllő, valamint Kolozs és Torda-Aranyos megyében is. Megjegyzendő, hogy Csík megyében a szaporodás átlagát az 1881–1885 között dúló járványok (különösen a diftéria) pusztítása szorította le.¹⁴ Ha a járvány sújtotta időszaktól eltekintünk, a természetes reprodukció átlagértéke kb. 12 ezrelékre emelkedik, vagyis Csík a szaporodás ütemét tekintve Máramaros után a második helyre kerül. Ezzel szemben Krassó-Szörény megye évi 6 ezrelékes természetes szaporulattal az utolsó helyen áll a megyék rangsorában. Ennél csak egy árnyalattal kedvezőbb a 6,3 ezreléket alig meghaladó Hunyad megyei arányszám, de Temes+Torontál megyében is éppen csak elérte a 7 ezreléket. Rajtuk kívül még Nagy-Küküllő és Székely megyék évi 8,5, valamint Beszterce-Naszód megye 8,9 és Háromszék 9,1 ezrelékes természetes szaporulata maradt el az átlagtól, míg a többi megyékben 9,4 és 9,9 ezrelék között változott.

A születésgyakoriság tekintetében Arad+Csanád, Bihar, Máramaros, Szatmár+Ugocsa, Szilágy és Torda-Aranyos megye emelkedik ki. Ezekben a megyékben az élveszületési arányszám 40,7–44,0 ezrelék között ingadozott, amit azonban ellensúlyozott magas (30 ezrelék fölötti) halálozási arányszámuk. Hogy Máramaros megye – bár születési arányszámát tekintve csak a harmadik helyen áll – a természetes szaporodás rangsorában mégis az első helyre került, viszonylag kedvező (28,9‰) halálozási mutatójával magyarázható. A 40 ezreléket megközelítő élveszületési és a 30 ezrelék alatti halálozási indexnek tulajdonítható Csík, Kis-Küküllő és Maros-Torda megye 10 ezreléket meghaladó repro-

dukciós aránya is. Ugyanakkor Krassó-Szörény megye, ahol a születési index a legalacsonyabb (32,6‰) volt, igen mérsékelt ütemű természetes szaporulatát is csak alacsony (26,6‰) halandósági arányszámának köszönheti. A halálózási mutató Brassó megyében volt a legalacsonyabb (24,6‰). Ezzel magyarázható, hogy ebben a megyében a természetes szaporodás üteme (9,4‰) mégis jóval kedvezőbb, mint például Hunyad megyében (6,4‰), ahol a csaknem azonos születési hányados már 27,7 ezrelékes halandósággal párosult. Temes+Torontál megye szintén igen gyenge (7,1‰) természetes szaporodásának oka abban keresendő, hogy itt a közepes halálózási indexhez átlag alatti születési arányszám társult. Nagy-Küküllő és Szeben viszonylag alacsony (8,5‰) természetes szaporulata pedig arra vezethető vissza, hogy e két megyében az egyébként alacsony halálózási mérőszámok a Krassó-Szörény megyei szintet alig meghaladó születésgyakoriság alatt mozogtak.

A születési és halálózási arányszámok csökkenése minden megyében észlelhető ugyan, de eltérő arányban, aminek következtében a természetes szaporodás mutatójának csökkenése is eltérő arányú volt. Számos megyében a természetes szaporodás indexe még némileg emelkedett is. Az emelkedő tendencia különösen szembeötlő Máramarosban, ahol a halandóság visszaesése több mint háromszorosán felülmúlta a születésgyakoriság csökkenését, s ennek következtében a természetes szaporodás mérőszáma 11,5 ezrelékről 17,5 ezrelékre nőtt. Ugyanez tapasztalható Csík megyében is. Itt azonban tekintetbe kell venni, hogy a kezdő periódus (1881–1885) járványos időszakra esett, ezért a halandóság korabeli szintjét illetően inkább a szomszédos periódusok mutatói a mérvadóak. Figyelembevételükkel a megye halálózási és születésgyakorisági indexe már lényegében azonos arányban csökken, s így a természetes szaporulatnak sem nagyobb arányú növekedését, hanem magas szinten történő állandósulását kell megállapítanunk. A halandóság gyorsabb ütemű csökkenése következtében a természetes szaporulat a Tisza bal partján (Szatmár+Ugocsa, Szilág, Bihar megyékben), továbbá a Királyhágóntúl néhány megyéjében (Háromszék, Kis-Küküllő, Alsó-Fehér) emelkedett még számottevő – 1,3–3,6 ezrelékpont közötti – értékkel. Brassó, Szolnok-Doboka megyében és a Tisza-Maros szögében (Temes+Torontál, Krassó-Szörény megyében) ugyanakkor a halálózási mutató jóval kisebb mértékben csökkent, mint a születési index, s így e megyék népességének reprodukciós aránya is az átlagosnál nagyobb mértékben – 2,2–4,3 ezrelékponttal – esett vissza.

A világháborút megelőző utolsó békés periódusban, 1911–1914 között a születések aránya a megelőző öt év átlagához képest évi 0,8 ezrelékponttal, a halandóság átlagértéke 1 ezrelékponttal lett kevesebb. A természetes szaporulat indexe így kis mértékben emelkedett és elérte a 10,1 ezreléket, tovább közelítve az – akkor 11,3 ezrelékes – országos átlaghoz. A születésgyakoriság alakulásában rövid időre beállt kedvezőbb fordulat azonban már csupán néhány megyében folytatódott. Közülük is kiemelkedik Alsó-Fehér, ahol az élveszületések aránya újabb 1 ezrelékponttal nőtt. A halálózási arányszám ezzel egyidejű erőteljes csökkenése következtében a természetes szaporulat ebben a megyében emelkedett a legnagyobb arányban: 10,4 ezrelékről 13,3 ezrelékre. Torda-Aranyos megyében – ahol a születési arányszám növekedése már sokkal szerényebb – ugyancsak a halandósági index nagyobb arányú csökkenése eredményezte a természetes szaporulat emelkedését 11,7 ezrelékről 14,2 ezrelékre. Szintén az átlagosnál gyorsabban csökkenő halandóság folytán – de már a születési arány mérséklődésétől visszafogva – növekedett a szaporulat értéke Kolozs, Bihar, Szatmár+Ugocsa és Csík megyékben, 12,7–14,6 ezrelék közé. A természetes szaporulat tekintetében az előbb felsorolt megyék vezetnek, Máramarossal az élen, melynek 15,4 ezrelékes átlagértéke még mindig Erdélyszerte a legmagasabb. A rangsorban Szilág (12,4‰) és Kis-Küküllő (11,5‰) következik. Előbbi a születések komolyabb arányú csökkenése, utóbbi pedig a halandóság átmeneti növekedése következtében sorolódott hátrébb. Maros-Torda megye a rangsorban a jó közepesek közé esett vissza; Háromszék, Szeben, Brassó, Szolnok-Doboka és Nagy-Küküllő viszont ugyanide emelkedett. Beszterce-Naszód, Fogaras és Udvarhely természetes szaporulata változatlanul elmaradt az átlagostól, sőt immár Arad+Csanád megyéé is, miután születési arányszámának amúgy is rendkívüli ütemű csökkenése két egymást követő ötéves periódusban gyorsabbnak bizonyult, mint a halálózásoké. Hasonló okokból Temes+Torontál megyében a születések gyakorisága lényegében a Krassó-Szörény megyei szintre süllyedt és ezáltal Temes+Torontál a természetes reprodukció indexét tekintve az utolsó előtti helyre, Hunyad megye mögé szorult.

A világháború négy évében, 1914–1918 között a jelenkori Erdély területén az élveszületések aránya az előző négyéves időszak átlagához képest 18,4 ezrelékponttal, a halálózásoké 1,1 ezrelékponttal, a természetes szaporulaté pedig 17,3 ezrelékponttal csökkent. A szaporodást tehát 7,2 ezrelékes fogyás váltotta fel. Az élveszületések száma 1915-ben alig kétharmada az előző évinek. 1916-ban

pedig, az első kizárólag háborús időben fogamzott születéseket tartalmazó évben már 54,7 százalékkal kevesebb élveszületést jelentettek be, mint 1914-ben. Ez az arány 1918-ig 58,6 százalékra emelkedett. A teljes veszteség az elmaradt születések révén kb. 350–400 ezer lélek, azaz ennyivel kevesebb gyermek jött világra, mint rendes körülmények között várható lett volna. E becslésből a felső határhoz közeli érték a valószínűbb, tekintve, hogy a háború előidézte születéskiesés még 1919-re is átnyúlik. A születésgyakoriság értéke ekkor ugyan hirtelen az előző évinek a duplájára, 28,3 ezrelékre ugrott, de csak 1920-ban érte el az utolsó békeév szintjéhez közelítő 31,7 ezreléket. A népmozgalmi statisztika a népesség halandóságát a ténylegesnél alacsonyabbnak mutatja ki. Részben, mert a hadbavonultak távolléte miatt az adatok kisebb népességből származnak, a nyers arányszámok viszont ennek tekintetbevétele nélkül lettek megállapítva. De nem tűnik ki a halálozások teljes háborús emelkedése azért sem, mert a legnagyobb halandóságú gyermek korosztályok aránya az élveszületések számának háborús csökkenése következtében mindinkább kisebbedett, és így a korábbi időszakhoz képest a népesség kor szerinti megoszlása is változott. (Ez utóbbi tényező figyelembevételével 1916–1918 között átlagosan 3,8 ezrelékponttal lennének magasabbak az országos nyers halálozási arányszámok.)¹⁵ Nem tartalmazák továbbá az adatok a katonai szolgálatban elhaltakat sem. Hozzávetőleges számbavételükkel a halálozások aránya a jelenkori Erdély területén a háború időszakában évi átlagban 31,5 ezrelékre emelkedne. Az általános mozgások és a legfontosabb fejlemények azonban a rendelkezésre álló számokból is kiolvashatók. 1915-ben, amikor a népesség kor szerinti megoszlása még alig változott, a háború kitörésével egyidejűleg hirtelen és erőteljesen (egy tizedével) megnőtt a halálozások száma, aránya pedig 24,2 ezrelékről 26,8 ezrelékre emelkedett. A halandósági arányszám ezt követően (az elhunytak számának 20–24 százalékos csökkenése mellett) 1916-ban 22,1 ezrelékre, 1917-ben pedig 20,7 ezrelékre zuhant vissza. 1918-ban azután a spanyoljárvány hatására a halandósági nyers arányszám ismét meredeken növekedett és elérte a 25,7 ezreléket. A népmozgalmi arányszámok tanúsága szerint a népesség négyéves fogyatkozása Krassó-Szörény, Temes+Torontál, Arad+Csanád és Hunyad megyében a legnagyobb, Máramaros és Csík megyében a legkisebb arányú. A megyék többsége természetes reprodukciójának értékét tekintve a középmezőnyben – a korábbihoz képest változó sorrendben – helyezkedik el. Néhány szokatlan szélsőérték azonban az elmozdulások további értelmezhetőségének korlátaira figyelmeztet. Így például Csík és Fogaras megyében ez idő alatt a halandóság csökkenése az évi átlagos 1,1 ezrelékponttal szemben 5,6, illetve 7,9 ezrelékpont volt, és hasonlóképpen a születések aránya is az átlagnál feltűnően nagyobb mértékben csökkent. A minimum értékek létrejötté nyilvánvalóan az adatszolgáltatás hiányosságait jelzi, amelyekkel a háború vége felé, és különösen az összeomlás idején az ország távolieső vidékein és a nemzetiségi területeken már komolyan számolnunk kell.¹⁶

Nemzetiségi népességfejlődés és a magyarság lélekszámának alakulása 1869 és 1920 között

Mivel az 1869. évi népszámlálás mellőzte a nemzetiségek számbavételét, Keleti Károly, a statisztikai hivatal igazgatója szellemes áthidaló megoldással igyekezett pótolni a hiányt. Kérésére Eötvös József, az akkori közoktatási miniszter, a 6–15 éves iskolaköteleseknek a népszámlálás évében végrehajtott összeírása alkalmával elrendelte azok beszélt nyelvének (más forrás szerint anyanyelvének) a felmérését. A felvétel során a gyermekeket felekezetük szerint is összeírták, s erre vonatkozóan a két egymástól független adatgyűjtés meglehetősen hasonló arányokat talált. Keleti Károly erre az egyezésre épített. Feltételezve, hogy a gyermekek összeírásánál a beszélt, illetve anyanyelv kimutatása éppen olyan megbízható, mint a hitfelekezeté, a tankötelesek nemzetiségi arányait a népszámlálási népességre vetítette, és az egyes nemzetiségek számát ennek megfelelően állapította meg.¹⁷ Habár számítása nagyon megközelítette a valóságot, a magyarság szempontjából a ténylegesnél kedvezőbb képet nyújtott. Adatainak kiigazítása céljából Vizneker [Vizaknai] Antal végzett – szintén az Eötvös-féle felvételtől kiindulva – utólagosan becslést. Az 1880. évi népszámlálás anyanyelvi eredményeinek felhasználásával, a gyermekkorosztályok és az összes népesség arányszámai közti összefüggést mindkét felvétel idején azonosnak feltételezve, igen bonyodalmas és aprólékos átszámítások sorozatán át a valósághoz közelebbi megoszlást kapott.¹⁸ A Vizneker-féle becslés talán elfogadható is lenne kiindulásul a nemzetiségi népességfejlődést bemutató adatsorokhoz, eredményei azonban a jelenkori Erdély területére nem számíthatók át. Ezért magunk is kénytelenek voltunk becsléshez folyamodni. Becslésünk során Nyárády R. Károlyhoz hasonlóan a vallási statisztika felől közelítettünk a korabeli etnikai viszonyokhoz. Tőle eltérően azonban nem az átfogó adatokat vettük alapul, és a nemzetiségi arányokat sem

direkt módon, hanem – a későbbi magyar népszámlálások gyakorlatának megfelelően – közvetve, az anyanyelvi ismerv szerint igyekeztünk meghatározni. Az 1869. évi népszámlálás részletes adatainak birtokában településenként végeztünk vallás és nemzetiség, nemzetiség és anyanyelv feltételezett egybeesésén alapuló számításokat. Ott, ahol az egyik, vagy a másik egybeesés nem volt egyértelmű, a felekezetek lélekszámát egyedi mérlegeléssel, általában az 1880. évi népszámlálás időpontjában mutatkozó arányoknak megfelelően osztottuk szét; a történeti Erdély területén az 1850. évi népszámlálás tanulságait is figyelembe vettük. Szatmár megyében, valamint Maros-, Csík- és Háromszékben a nyelvváltás útján haladó népességek esetében – melyek nagyságának becslésekor az 1880. évi kimutató már nem lehetett irányadó – mi is a népiskolai felvétel arányaihoz igazítottuk a számokat. A fiktív települési adatok esetenkénti torzulásai az eredmények összesítésekor kiegyenlítődnek, és így reményeink szerint a hibalehetőség nem nagyobb, mint egy átfogó becslés esetén. Számításainknak a történeti Erdély területére vonatkozó arányszámait (a Partiummal együtt) az említett becslésekkel, illetőleg az 1880. évi népszámlálással párhuzamba állítva a 4. táblázat tartalmazza.

4. táblázat
A főbb nyelvek aránya a történeti Erdély és a részek területén 1869-ben és 1880-ban
(Népszámlálási és becslő adatok alapján, százalékban)

Év	Román	Magyar	Német	Egyéb
1869 (Keleti)	59,7	30,7	9,5	0,1
1869 (Vizneker)	58,1	29,8	9,5	2,6
1869 (Saját számítás)	59,5	29,2	9,0	2,3
1880 (Népszámlálás)	57,8	30,2	9,3	2,7

Mint látható, a három, eltérő módszerrel nyert végeredmény csupán kis mértékben különbözik egymástól. Az általunk becslő arányok a magyar és az egyéb anyanyelvűek esetében Viznekeréhez, míg a románságot illetően Keletiéhez állnak közelebb. Az, hogy Keleti Károlynál a magyarok és a németek számaránya kedvezőbben alakult, valószínűleg annak tulajdonítható, hogy egyes nemzetiségek (illetve felekezetek) nem egyforma pontossággal hajtották végre a tanköteles gyermekek számbavételét. (A Királyhágón túl például a görög katolikusok aránya a népiskolai felvételen 2 százalékponttal kisebb, a római katolikusoké és az evangélikusoké pedig 1–1 százalékponttal magasabb, mint a népszámlálás esetén.) Vizneker számításai inkább a tizenegy évvel későbbi eredményekhez közelítenek, amiben az 1880. évi viszonyok óhatatlan visszavetítése is szerepet játszik. Az egyéb (túlnyomórészt cigány) anyanyelvűek megjelenítése a valóságot tükrözi, a románok 1869. évi aránya azonban az általa becslőnél alighanem kedvezőbb lehetett. Számarányuk későbbi jelentős visszaesése az évtized eleji demográfiai katasztrófának tudható be, amely a többi nemzetiségnél jóval nagyobb mértékben sújtotta őket. Számításaink és a hivatkozott becslések többé-kevésbé a jelenkori Erdély más területein is egybeesnek, illetve az eltérések ott sem öltönek az indokolhatónál nagyobb méreteket. Ezért úgy véljük, hogy becslésünk – mely eredményeit illetően Keleti és Vizneker kimutatása között valahol félúton helyezkedik el – megfelelő kiindulási alap lehet a fejezetben foglaltak tárgyalásához.

Mindenekelőtt azonban kíséreljük meg időbeli távlatba helyezni az így nyert értékeket. Korábbi átfogó – és egyúttal részletező, tehát a mai országterületre is átszámítható – források hiányában ez meglehetősen nehézségekbe ütközik. Szakembereink a múlt század végén a nemzetiségi viszonyok összehasonlító vizsgálata során általában az 1850. évi népszámlálásig tekintettek vissza, emellett előszeretettel hivatkoztak Fényes Eleknek a század harmincas-negyvenes éveiből származó tájékoztató adataira.¹⁹ A visszatekintéshez magunk is hozzá folyamodunk, felhasználva, hogy az ország népességének nyelvi megoszlásáról ő közölt elsőnek – a helységenkénti vallási megoszláson alapuló – becslésszerű számokat.²⁰ Az adatok részletezését a katonai végvidék helységeire nem terjesztette ki, így feldolgozásunk a román- és szerbbságsági határhoz közeli területek esetében hozzávetőleges számításokon alapul. A történeti Erdély településeit sem részletezte, e területről azonban elegendőek – ámbár későbbi időpontból származnak – összegző adatai.²¹

A 5. és 6. táblázat az 1830-as években és 1869-ben országrészek szerint – elhatárolásukat Fényes Elek közléseihez igazítottuk – a mai Erdély határain belül szemlélteti az anyanyelvi és vallásfelekezeti arányokat. A szűkebb Erdély a Partiummal (Közép-Szolnok, Kraszna és Zaránd megyével, valamint Kővár vidékével) együtt értendő.

5. táblázat
A népesség felekezeti megoszlása a jelenkori Erdély területén 1830/1840-ben és 1869-ben
(Népszámlálási és becült adatok alapján, százalékban)

Év	Lélekszám (ezer fő)	Görög- keleti	Görög katolikus	Római katolikus	Refor- mátus	Evangé- likus	Unitárius	Izraelita	Egyéb
Összesen									
1830/40	3327,3	42,2	22,1	13,8	13,2	6,7	1,4	0,5	–
1869	4224,4	38,2	23,7	16,9	12,2	5,5	1,3	2,1	0,1
Tisza bal partja									
1830	484,5	24,8	34,5	11,2	27,0	0,3	0,0	2,2	–
1869	674,9	28,4	31,7	12,6	21,2	0,3	0,0	5,8	0,0
Tisza-Maros szöge ^a									
1830	909,8	75,8	0,1	21,0	1,3	1,3	–	0,5	–
1869	1156,4	60,5	3,7	30,3	2,1	1,8	0,0	1,6	0,0
Erdély a Partiummal együtt									
1830/40	1933,0	30,7	29,3	11,1	15,4	10,9	2,4	0,2	–
1869	2393,1	30,2	31,1	11,5	14,6	8,8	2,2	1,4	0,2

6. táblázat
A népesség anyanyelvi megoszlása a jelenkori Erdély területén 1830/40-ben és 1869-ben
(Becsült adatok alapján, százalékban)

Év	Lélekszám (ezer fő)	Román	Magyar	Német	Zsidó	Egyéb összesen	Szlovák	Rutén	Szerb
Összesen									
1830/40	3327,3	62,3	23,3	11,3	0,5	2,6	0,3	0,4	1,0 ^a
1869	4224,4	59,0	25,0	11,9	.	4,1	0,5	0,4	1,1
Tisza bal partja									
1830	484,5	53,4	37,9	3,8	2,3	2,6	0,0	2,6	–
1869	674,9	55,6	36,2	5,0	.	3,2	0,7	2,3	.
Tisza-Maros szöge ^a									
1830	919,8	72,5	4,9	14,9	0,5	7,2	0,9	–	3,5 ^a
1869	1156,4	59,9	9,7	21,9	.	8,5	1,3	0,0	4,1
Erdély a Partiummal együtt									
1830/40	1933,0	59,7	28,3	11,6	0,2	0,2 ^b	–	–	–
1869	2393,1	59,5	29,1	9,0	.	2,4	0,1	0,0	.

^a Rác, montenegrinus, cernogorac.

^b Örmény, görög.

Ha a főbb arányokat illetően elfogadjuk nagynevű leíró statisztikusunk számításait, valamint hitelt érdemlőnek tekintjük a három–négy évtizeddel későbbi, hasonló módon becült adatokat is, akkor ezek alapján a század közepső harmadában már számottevő elmozdulás észlelhető az anyanyelvi viszonyok terén. A terület egészén 1830/40-ben a magyarok számaránya még 1,7 százalékponttal volt alacsonyabb, mint 1869-ben, a német nyelvűeké mindkét időpontban nagyjából ugyanazon a szinten mozgott, a románok aránya ellenben 3,3 százalékponttal magasabbnak bizonyult Fényes Elek idején. A vallásfelekezeti viszonyok módosulása ennél is komolyabb mérvű, bár helyenként inkább csak nemzetiségen belüli eltolódásokat takar. A görögkeletiek számaránya 4 százalékponttal csökkent, a

görög katolikusoké viszont 1,6 százalékponttal emelkedett, s így végeredményben a keleti rítusú egyházak híveinek aránya a bő három évtized alatt 64,3 százalékról 61,9 százalékra fogyott. A csökkenés teljes egészében a románságra jutott. A románok arányának további 1 százalékpontos mérséklődését a cigányok különválasztása magyarázza. (Fényes a cigányokat még külön nem mutatta ki, mi azonban már számoltunk velük. Felbukkanásuk a különböző statisztikákban bizonyíthatóan a románság arányának érzékelhető csökkenéséhez vezet.) Ez egyúttal azt is jelzi, hogy 1869-es becslésünk, mely a vegyes népességű vidékeken a népiskolai felvételhez igazodott, a Fényes-korabeli állapotokhoz képest a román anyanyelvűek között jelentősebb magyar asszimilálást nem rögzít. (Ismeretes, hogy Fényes Elek községi kimutatásaiban a vegyes nyelvű görög katolikus egyházközségek híveinek 30 százalékát számította a magyarokhoz.) A Tisza bal partján az ortodox és görög katolikus felekezetűek, illetőleg a román és rutén nyelvűek arányszámai közötti különbség – amely a görög katolikus magyarok össznépességen belüli arányát mutatja – az 1830. évi 3,3 százalékponttól 1869-ig 2,2 százalékponttal esett vissza. Ezt a csökkenést a történeti Erdélyben regisztrált értékek ellensúlyozzák, ahol a „román” felekezetűek aránya 1830/40-ben még csupán 0,3 százalékponttal volt nagyobb, mint a románoké, majd e többlet 1869-ben 1,8 százalékponttal nőtt; ebből kb. 0,5 százalékpont számítható a magyarosodó székelőföldi románokra. Az etnikai arányok a szűkebb Erdély területén módosultak a legkisebb mértékben; kivéve a szászokat – s értelemszerűen a lutheránusokat –, akiknek a számaránya komoly mértékben gyengült. Feltűnő viszont a magyarság térvészése a Tisza bal partján. Ez elsősorban a reformátusok arányának katasztrofális csökkenésében nyilvánul meg. Hogy a magyarok aránya a reformátusokénál mégis kisebb mértékben csökkent, az főként az izraelita felekezetűek – kiknek a század közepén országosan 40 százalékát számíthatjuk magyar anyanyelvűnek²² – gyors ütemű gyarapodásának köszönhető. A változások a Tisza-Maros szögében a legjelentősebbek: a Bánság újránépesülése folytán a románok számaránya 12,6 százalékponttal lett kisebb, a magyaroké és a németeké viszont együtt csaknem ugyanennyivel nagyobb.

Az etnikai és vallási viszonyok alakulását 1869 és 1920 között – most már hivatalos népesség-számbavételek alapján – anyanyelv, illetve nemzetiség szerint az 7., felekezet szerint pedig a 8. táblázat mutatja be.

7. táblázat
A népesség számának alakulása a jelenkori Erdély területén
anyanyelv, illetve nemzetiség szerint 1869–1920 között^a

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Zsidó	Egyéb összesen	Ebből		
							Szlovák	Rutén	Szerb
Összesen									
1869 ^{b,c}	4 224 436	2 492 500	1 053 500	502 900 ^d	.	175 500	22 600	16 500	46 900
1880 ^{b,e}	4 032 851	2 297 251	1 046 094	503 777 ^d	.	185 729	26 226	14 250	53 833 ^f
1890 ^b	4 429 564	2 479 422	1 201 183	553 199 ^d	.	195 760	28 258	14 696	47 967
1900 ^b	4 840 722	2 673 325	1 424 237	576 460 ^d	.	166 700	29 692	17 821	47 472
1900	4 874 772	2 685 174	1 438 465	582 545 ^d	.	168 588	29 940	18 026	48 294
1910 ^g	5 262 495	2 830 028	1 663 252	565 107 ^d	.	204 108	31 657	22 540	52 084
1910	5 259 918	2 829 389	1 661 967	565 004 ^d	.	203 558	31 099	22 615	52 022
1919	5 208 345	2 974 951	1 378 189	513 794	170 943	170 468	.	.	.
1920	5 114 124	2 930 120	1 305 753	539 427	181 340	157 484	.	.	.
1920 ^h	5 134 828	2 935 092	1 309 476	550 726	181 251	158 283	.	.	.
Tisza bal partja									
1869 ^{b,c}	897 833	523 300	313 600	35 200 ^d	.	25 700	6 900	15 800	—
1880 ^{b,e}	814 646	450 330	303 491	33 301 ^d	.	27 524	7 153	13 100	230 ^f
1890 ^b	929 391	500 263	359 968	39 712 ^d	.	29 448	8 171	13 799	30
1900 ^b	1 040 676	546 798	423 543	40 410 ^d	.	29 925	10 291	15 455	39
1900	1 046 079	548 290	426 716	40 794 ^d	.	30 279	10 350	15 639	53
1910 ^g	1 172 413	594 818	502 490	38 187 ^d	.	36 918	12 416	17 629	151
1910	1 172 037	594 908	501 940	38 193 ^d	.	36 996	12 416	17 704	151
1919	1 198 662	657 759	372 039	21 782	92 705	54 377	.	.	.
1920	1 168 544	660 198	334 448	42 131	97 284	34 483	.	.	.

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Zsidó	Egyéb összesen	Ebből		
							Szlovák	Rutén	Szerb

Tisza-Maros szöge

1869 ^{b,c}	1 173 798	709 700	112 200	253 100 ^d	.	98 800	15 450	600	46 900
1880 ^{b,e}	1 134 157	661 928	111 850	259 112 ^d	.	101 267	17 991	523	53 319 ^f
1890 ^b	1 248 957	702 269	143 270	295 817 ^d	.	107 601	18 207	546	47 760
1900 ^b	1 343 208	737 224	194 288	306 161 ^d	.	105 535	17 192	1 101	47 250
1900	1 351 695	739 602	196 755	308 732 ^d	.	106 606	17 294	1 120	48 018
1910 ^g	1 411 715	763 189	242 545	292 835 ^d	.	113 146	16 837	3 152	51 512
1910	1 409 514	762 460	241 810	292 726 ^d	.	112 518	16 279	3 152	51 450
1919	1 323 800	759 276	183 818	269 462	21 013	90 231	.	.	.
1920	1 310 962	733 705	186 363	273 229	21 882	95 783	.	.	.
1920 ^h	1 331 666	738 677	190 086	284 528	21 793	96 582	.	.	.

Királyhágóntúl

1869 ^{b,c}	2 152 805	1 259 500	627 700	214 600 ^d	.	51 000	250	100	–
1880 ^{b,e}	2 084 048	1 184 993	630 753	211 364 ^d	.	56 938	1 082	627	284 ^f
1890 ^b	2 251 216	1 276 890	697 945	217 670 ^d	.	58 711	1 880	351	177
1900 ^b	2 456 838	1 389 303	806 406	229 889 ^d	.	31 240	2 209	1 265	183
1900	2 476 998	1 397 282	814 994	233 019 ^d	.	31 703	2 296	1 267	223
1910	2 678 367	1 472 021	918 217	234 085 ^d	.	54 044	2 404	1 759	421
1919	2 685 883	1 557 916	822 332	222 550	57 225	25 860	.	.	.
1920	2 634 618	1 536 217	784 942	224 067	62 174	27 218	.	.	.

Index (Kezdő népesség = 100,0)

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Egyéb összesen	Ebből		
						Szlovák	Rutén	Szerb

Összesen

1869 ^{b,c}	100,0	100,0	100,0	100,0 ^d	100,0	100,0	100,0	100,0
1880 ^{b,e}	95,5	92,2	99,3	100,2 ^d	105,8	116,0	86,4	114,8 ^f
1890 ^b	104,9	99,5	114,0	110,0 ^d	111,5	125,0	89,1	102,3
1900 ^b	114,6	107,2	135,2	114,6 ^d	95,0	131,4	108,1	101,2
1900	115,4	107,7	136,5	115,8 ^d	96,1	132,5	109,2	103,0
1910 ^g	124,6	113,5	157,9	112,4 ^d	116,3	140,1	136,6	111,0
1910	124,5	113,5	157,8	112,3 ^d	116,0	137,1	137,1	110,9
1919	123,3	119,4	130,8	102,2	97,1	.	.	.
1920	121,1	117,6	123,9	107,3	89,7	.	.	.
1920 ^h	121,5	117,8	124,3	109,5	90,2	.	.	.

Tisza bal partja

1869 ^{b,c}	100,0	100,0	100,0	100,0 ^d	100,0	100,0	100,0	–
1880 ^{b,e}	90,7	86,1	96,8	94,6 ^d	107,1	103,7	82,9	100,0 ^f
1890 ^b	103,5	95,6	114,8	112,8 ^d	114,6	118,4	87,3	13,0
1900 ^b	115,9	104,5	135,1	114,8 ^d	116,4	149,1	97,8	17,0
1900	116,5	104,8	136,1	115,9 ^d	117,8	150,0	99,0	23,0
1910 ^g	130,6	113,7	160,2	108,5 ^d	143,7	179,9	111,6	65,7
1910	130,5	113,7	160,1	108,5 ^d	144,0	179,9	112,0	65,7
1919	133,5	125,7	118,6	61,9	211,6	.	.	.
1920	130,2	126,2	106,7	119,7	134,2	.	.	.

Tisza-Maros szöge

1869 ^{b,c}	100,0	100,0	100,0	100,0 ^d	100,0	100,0	100,0	100,0
1880 ^{b,e}	96,6	93,3	99,7	102,4 ^d	102,5	116,5	87,2	113,7 ^f
1890 ^b	106,4	98,9	127,7	116,9 ^d	108,9	117,8	91,0	101,8
1900 ^b	114,4	103,9	173,2	121,0 ^d	106,8	111,3	183,5	100,8

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Egyéb összesen	Ebből		
						Szlovák	Rutén	Szerb
1900	115,2	104,2	175,4	122,0 ^d	107,9	111,9	186,7	102,4
1910 ^g	120,3	107,5	216,2	115,7 ^d	114,5	109,0	525,3	109,8
1910	120,1	107,4	215,5	115,7 ^d	113,9	105,4	525,3	109,7
1919	112,8	107,0	163,8	106,5	91,3	.	.	.
1920	111,7	103,4	166,1	108,0	97,0	.	.	.
1920 ^h	113,5	104,1	169,4	112,4	97,8	.	.	.
Királyhágóntúl								
1869 ^{b,c}	100,0	100,0	100,0	100,0 ^d	100,0	*	*	–
1880 ^{b,e}	96,8	94,1	100,5	98,5 ^d	111,6	100,0	100,0	100,0 ^f
1890 ^b	104,6	101,4	111,2	101,4 ^d	115,1	173,7	56,0	62,3
1900 ^b	114,1	110,3	128,5	107,1 ^d	61,3	204,2	201,7	64,4
1900	115,1	110,9	129,8	108,6 ^d	62,2	212,2	202,1	78,5
1910	124,4	116,9	146,3	109,1 ^d	106,0	222,2	280,5	148,2
1919	124,8	123,7	131,0	103,7	50,7	.	.	.
1920	122,4	122,0	125,0	104,4	53,4	.	.	.

^a 1869–1910 között anyanyelv, 1919-ben és 1920-ban nemzetiség szerint.

^b Polgári népesség.

^c Az anyanyelvi megoszlásra vonatkozó adatok becsült értékek.

^d A jiddis anyanyelvűekkel együtt.

^e A beszélni nem tudók arányosan szétosztva az egyes anyanyelvek között.

^f Szerbek, horvátok (krassovánok).

^g A határ által érintett települések osztatlan lélekszámának figyelembevételével megállapított érték.

^h A népesség a végleges határok között számítva. A kimutatásból hiányzó települések adatait 1910. évi értékeik helyettesítik.

A 7. táblázat az etnikai megoszlást 1869 és 1910 között magyar, német, román és egyéb, azon belül szlovák, rutén és szerb anyanyelvűek szerint részletezi. 1919-ben és 1920-ban a zsidó nemzetiségűeket szintén a főbb etnikumok közé soroltuk be, hogy ez az új kategória ne törje meg az egyéb gyűjtőrovat addigi egyöntetűségét. A zsidók önálló nemzetiségként szerepeltetése a magyarok, illetve kisebb részben a németek számát csökkenti. Utóbbiakét főleg azért, mert a zsidóság egy részétől beszélt jiddis nyelvet a korabeli magyar népszámlálások sajátos német idiómaként tartották számon, s így a kimutatásokban a jiddisül beszélőket a német anyanyelvűek rovata foglalta magában. Mivel a szerbek és a horvátok kulturálisan és felekezetük szerint is elkülönültek egymástól, és mert a horvátok létszáma a vizsgált területen elenyésző volt, nem tartottuk indokoltnak sem a két népcsoport összevonását, sem pedig a horvátok külön feltüntetését. 1880-ban azonban kivételt kellett tennünk, mivel e népszámlálás a szerbeket és a horvátokat nem különböztette meg egymástól. A szerb-horvátok együttes száma azért olyan nagy, mert ez a felvétel a krassován néptörödéket is az ő rovatukban tartotta számon. Az 1880. évi népszámlálás alkalmával a beszélni – túlnyomóan életkoruknál fogva – nem tudóknál az anyanyelvet nem mutatták ki. (Ez a kategória az összlélekszám 3,3 százalékát tette ki.) Az anyanyelvi adatoknak a későbbi – immár az összes népességre vonatkozó – számokkal való zavartalan egybevetése érdekében a beszélni nem tudókat településenkénti számítások útján arányosan szétosztottuk az egyes anyanyelvek között. Az 1900. évi anyanyelvi és felekezeti megoszlás polgári népességre vonatkozó adatai a határ menti megyékben számított értékek. Tekintettel a katonai népesség kis számára, és arra, hogy az egyes törvényhatóságokon belüli elhelyezkedésük meglehetősen bőven van részletezve az eredeti kimutatásban, az esetleges torzulások kisebbek, mint más becsléseink alkalmával.

Számításaink szerint az 1869. évi népszámlálás időpontjában a jelenkori Erdélyben a magyarok a népességnek kereken az egynegyedét tették ki. 59 százalékot ért el a románok és 12 százalékot a németek aránya, a többi kisebb nemzetiség pedig a fennmaradó 4 százalékot osztozott. Mint a 7. táblázatban a népgyarapodás indexe is mutatja, a románság arányszámának későbbi alakulását az 1870-es évtized népesedési katasztrófája messzemenően befolyásolta. 1869-től 1880-ig az összes népesség 191,6 ezer fővel, éves átlagban 4,2 ezrelékkal fogyott. (Megjegyezzük, hogy a fogyatkozás az 1880. évi felvétel hiányosságainak figyelembevételével kb. 15 százalékkal kisebb lenne, ez esetben viszont a rákövetkező évtized növekedését kell kevesebbnek számítanunk.) A legnagyobb veszteségeket a görögkeleti és a görög katolikus felekezetűek szenvedték el. Az előbbiek száma 115,3 ezerrel, míg az utóbbiaké 64,4 ezerrel fogyatkozott; a csökkenés üteme (évi 6,7, illetve 6 ezrelék) is jóval meghaladta

8. táblázat
A népesség számának alakulása a jelenkori Erdély területén
felekezet szerint 1869–1919 között

Év	Összesen	Görög- keleti	Görög katolikus	Római katolikus	Refor- mátus	Evangé- likus	Unitárius	Izraelita	Egyéb
Összesen									
1869 ^a	4 224 436	1 613 502	1 000 740	712 262	517 360	231 099	54 001	90 487	4 985
1880 ^a	4 032 851	1 498 181	936 344	712 912	498 723	221 528	55 388	105 676	4 099
1890 ^a	4 429 564	1 593 017	1 042 331	807 296	559 714	234 101	59 721	130 088	3 296
1900 ^a	4 840 722	1 696 034	1 137 698	908 182	625 346	249 029	64 476	157 622	2 335
1900	4 874 772	1 704 205	1 143 279	918 296	631 392	251 517	64 987	158 707	2 389
1910 ^b	5 262 495	1 807 917	1 245 318	995 390	694 930	263 016	68 759	182 471	4 694
1910	5 259 918	1 807 268	1 245 235	994 606	694 498	262 376	68 752	182 489	4 694
1919	5 208 345	1 815 854	1 274 935	910 601	689 669	266 191	67 374	170 943	12 778
Tisza bal partja									
1869 ^a	897 833	201 191	353 750	96 969	195 967	2 590	144	47 103	119
1880 ^a	814 646	165 354	320 622	91 615	178 001	2 547	189	55 997	321
1890 ^a	929 391	189 371	359 586	106 915	201 435	2 737	246	68 814	287
1900 ^a	1 040 676	205 408	400 046	125 874	224 057	3 162	240	80 900	989
1900	1 046 079	206 361	401 164	127 315	225 483	3 307	248	81 209	992
1910 ^b	1 172 413	236 044	442 778	145 910	247 303	4 505	443	93 486	1 944
1910	1 172 037	236 165	442 733	145 876	246 896	4 478	436	93 509	1 944
1919	1 198 662	251 821	457 690	137 276	249 761	4 049	2 240	92 705	3 120
Tisza-Maros szöge									
1869 ^a	1 173 798	717 163	43 126	350 466	23 723	20 511	313	18 242	254
1880 ^a	1 134 157	669 891	42 950	357 481	24 327	19 430	131	19 686	261
1890 ^a	1 248 957	708 756	49 175	415 573	30 215	22 606	188	22 126	318
1900 ^a	1 343 208	745 822	50 057	455 972	40 416	25 578	228	24 137	998
1900	1 351 695	748 916	50 219	459 782	41 205	25 864	245	24 433	1 031
1910 ^b	1 411 715	779 009	53 136	474 155	48 315	29 483	567	24 911	2 139
1910	1 409 514	778 239	53 098	473 405	48 290	28 870	567	24 906	2 139
1919	1 323 800	754 406	53 011	416 005	47 700	26 616	448	21 013	4 601
Királyhágóntúl									
1869 ^a	2 152 805	695 148	603 864	264 827	297 670	207 998	53 544	25 142	4 612
1880 ^a	2 084 048	662 936	572 772	263 816	296 395	199 551	55 068	29 993	3 517
1890 ^a	2 251 216	694 890	633 570	284 808	328 064	208 758	59 287	39 148	2 691
1900 ^a	2 456 838	744 804	687 595	326 336	360 873	220 289	64 008	52 585	348
1900	2 476 998	748 928	691 896	331 199	364 704	222 346	64 494	53 065	366
1910	2 678 367	792 864	749 404	375 325	399 312	229 028	67 749	64 074	611
1919	2 685 883	809 627	764 234	357 320	392 208	235 526	64 686	57 225	5 057

Index (Kezdő népesség = 100,0)

Év	Összesen	Görög- keleti	Görög katolikus	Római katolikus	Refor- mátus	Evangé- likus	Unitárius	Izraelita	Egyéb
Összesen									
1869 ^a	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1880 ^a	95,5	92,8	93,6	100,1	96,4	95,9	102,6	116,8	82,2
1890 ^a	104,9	98,7	104,2	113,3	108,2	101,3	110,6	143,8	66,1
1900 ^a	114,6	105,1	113,7	127,5	120,9	107,8	119,4	174,2	46,8
1900	115,4	105,6	114,2	128,9	122,0	108,8	120,3	175,4	47,9
1910 ^b	124,6	112,0	124,4	139,7	134,3	113,8	127,3	201,6	94,2
1910	124,5	112,0	124,4	139,6	134,2	113,5	127,3	201,7	94,2
1919	123,3	112,5	127,4	127,8	133,3	115,2	124,8	188,9	256,3

Év	Összesen	Görög- keleti	Görög katolikus	Római katolikus	Refor- mátus	Evangé- likus	Unitárius	Izraelita	Egyéb
Tisza bal partja									
1869 ^a	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1880 ^a	90,7	82,2	90,6	94,5	90,8	98,3	131,2	118,9	269,7
1890 ^a	103,5	94,1	101,6	110,3	102,8	105,7	170,8	146,1	241,2
1900 ^a	115,9	102,1	113,1	129,8	114,3	122,1	166,7	171,7	831,1
1900	116,5	102,6	113,4	131,3	115,1	127,7	172,2	172,4	833,6
1910 ^b	130,6	117,3	125,2	150,5	126,2	173,9	307,6	198,5	1633,6
1910	130,5	117,4	125,2	150,4	126,0	172,9	302,8	198,5	1633,6
1919	133,5	125,2	129,4	141,6	127,5	156,3	*	196,8	2621,8
Tisza-Maros szöge									
1869 ^a	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1880 ^a	96,6	93,4	99,6	102,0	102,5	94,7	41,8	107,9	102,8
1890 ^a	106,4	98,8	114,0	118,6	127,4	110,2	60,1	121,3	125,2
1900 ^a	114,4	104,0	116,1	130,1	170,4	124,7	72,8	132,3	392,9
1900	115,2	104,4	116,5	131,2	173,7	126,1	78,3	133,9	405,9
1910 ^b	120,3	108,6	123,2	135,3	203,7	143,7	181,1	136,6	842,1
1910	120,1	108,5	123,1	135,1	203,6	140,7	181,1	136,5	842,1
1919	112,8	105,2	122,9	118,7	201,1	129,8	143,1	115,2	1811,4
Királyhágóntúl									
1869 ^a	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1880 ^a	96,8	95,4	94,8	99,6	99,6	95,9	102,8	119,3	76,3
1890 ^a	104,6	100,0	104,9	107,5	110,2	100,4	110,7	155,7	58,3
1900 ^a	114,1	107,1	113,9	123,2	121,2	105,9	119,5	209,1	7,5
1900	115,1	107,7	114,6	125,1	122,5	106,9	120,4	211,1	7,9
1910	124,4	114,1	124,1	141,7	134,1	110,1	126,5	254,8	13,2
1919	124,8	116,5	126,6	134,9	131,8	113,2	120,8	227,6	109,6

^a Polgári népesség.

^b A határ által érintett települések osztatlan lélekszámának figyelembevételével megállapított érték.

az átlagot. Rajtuk kívül a reformátusok és az evangélikusok száma csökkent még 18,6 ezer, illetve 9,6 ezer fővel, évi átlagban számítva 3,3, illetve 3,8 ezrelékkal. Ugyanakkor az izraelita felekezetük 15,2 ezer lélekkel gyarapodtak, ami évi 14,1 ezrelékes növekedésnek felel meg. A görögkeleti és görög katolikus népesség fogyása szám szerint Bihar (41,3 ezer), Temes+Torontál (23,3 ezer), Arad+Csanád (19,7 ezer), Szilágy (17 ezer), Szolnok-Doboka (14,2 ezer), Hunyad (10,7 ezer), Szatmár+Ugocsa (9,8 ezer), Kolozs (9,2 ezer) és Alsó-Fehér (8,6 ezer) megyékben a legnagyobb, de arányait tekintve Kis-Küküllő megyében is igen jelentékeny volt. Bihar, Kis-Küküllő, Szilágy és Temes+Torontál megyében e két felekezet együtt csak 1900-ban érte el újra 1869. évi lélekszámát. Összességében az ortodoxok és görög katolikusok népességi hiánya 180 ezer – illetve az 1880. évi felvétel Nagyszeben esetében észlelhető anomáliája miatt valószínűleg inkább 185 ezer – főt tett ki. Ez – vallás és nemzetiség egybeesését feltételezve – csaknem teljes egészében a románság vesztesége volt. Becslésünk szerint a román anyanyelvűek tényleges fogyása még ennél is nagyobb, mintegy 195 ezer főnyi. A különbség jórészt abból adódik, hogy az 1869. évi anyanyelvi megoszlás számítása során a vegyes lakosságú vidékeken nem az 1880. évi anyanyelvi-felekezeti összefüggéseket vetítettük vissza mechanikusan, hanem a korábbi viszonyokat e tekintetben hívebben tükröző népiskolai felvétel arányait érvényesítettük. A mintegy 10–15 ezres különbözetben így nagyobbbrészt a románság feltételezhető asszimilációs vesztesége jelenik meg. (Az okok között a cigány nyelvűek 1869. évi esetleges alulbecslésének vizsgálata is számításba vehető.) A rutének számának komoly visszaesése ugyancsak a népiskolai felvétel és az 1880. évi népszámlálási eredmények között – Szatmár megyében – tapasztalt eltérésből adódik. A magyarság fogyatkozása mindössze fele-harmada annak, mint amire a vallásfelekezeti számokból következtetni lehet. A német nyelvűek száma pedig – az evangélikus százszok veszteségei ellenére – kis mértékben nőtt. Ebben a jiddisül beszélő izraeliták szaporasága nyilvánvalóan fontos szerepet játszott, mint ahogy a magyarosodó szatmári svábok hiányát pedig a bánási katolikus németek

(talán bevándorlási) többlete ellensúlyozta.

Mindezek következtében az 1880. évi népszámlálás idejére a magyarok részesedése az összes népességből, abszolút számuk némi csökkenése ellenére, 1 százalékponttal nőtt, és elérte a 25,9 százalékot. A német nyelvűek részaránya 12,5 százalékra, az egyéb nyelvűeké pedig 4,6 százalékra növekedett. A románok ellenben egy évtized leforgása alatt 2 százalékpontot veszítettek, csaknem ugyanannyit – ha a cigányok különválását nem számítjuk –, mint a megelőző három-három és fél évtized során. Veszteségük negyede-harmada feltehetően vándorlásaik passzívumának, kevesebb mint egytizede pedig az asszimilálódásnak tulajdonítható. Népeségi hiányuk kb. kétharmadát tehát az évtized demográfiai válsága idézte elő.

1880 és 1890 között a jelenkori Erdély lélekszáma 396,7 ezerrel növekedett. A németek száma az átlagos gyarapodásnak megfelelően évi 9,4 ezrelékes ütemben nőtt, a románság szaporodási indexe ellenben csupán 7,6 ezreléket ért el. A magyarság száma éves átlagban 13,8 ezrelékkal lett több, így az összes gyarapodás csaknem negyven százaléka a magyarokra jutott. Hasonló növekedési ütem csak az egyéb nem részletezett anyanyelvűeknél figyelhető meg, ez azonban – a szerbek 11,5 ezrelékes fogyásával összefüggésben – a horvátok (illetőleg a krassován népcsoport) külön népszámlálási rovatba sorolásával magyarázható. A vallásfelekezetek között az izraeliták szaporodtak a leggyorsabban (évi átlagban 20,7 ezrelékkal), őket a római katolikusok követték (12,4%), de az átlagosnál magasabb értéket ért el a reformátusok (11,5%) és a görög katolikusok (10,7%) gyarapodásának mutatója is. Az átlagosnál viszont jóval gyengébb iramban nőtt az unitáriusok (7,5%) és a görögkeletiek (6,1%) száma, míg a legalacsonyabb szaporodási értéket (5,5%) az evangélikusoknál találni. A magyarság gyarapodása szám szerint Bihar (28 ezer), Szatmár+Ugocsa (17,2 ezer), Arad+Csanád (16,5 ezer), Maros-Torda (12,7 ezer) és Kolozs (12 ezer) megyékben volt legnagyobb, a leggyorsabb ütemben pedig Krassó-Szörény, Fogaras, Szeben, Beszterce-Naszód, Hunyad, Máramaros és Temes+Torontál megyékben gyarapodtak (ez utóbbi megyében számszerű növekedésük is tekintélyes, 11,5 ezer főnyi volt). Ugyanakkor az elvándorlás következtében a Csík és Háromszék megyei magyarság lélekszáma alig nőtt (ehhez Csíkban az évtized elején pusztító diftériajárvány is hozzájárult), és ugyancsak messze elmaradt az átlagostól az Udvarhely és Brassó megyei magyarság növekedési üteme is. A románok gyarapodása Kolozs, Bihar, Szilágy, Maros-Torda és Szolnok-Doboka megyékben volt a legkedvezőbb (itt növekedésük indexe elérte vagy megközelítette az összes népesség megyei átlagát), szaporodásuk üteme a nemzetiség erdélyi átlaga fölött volt Arad+Csanád, Máramaros és Csík, míg nagyjából annak megfelelően alakult Alsó-Fehér, Háromszék, Kis-Küküllő és Torda-Aranyos megyékben. Csík és Háromszék megyében a románok három és félszer olyan gyorsan gyarapodtak, mint a magyarok. A románság legalacsonyabb szaporodási értékeit (az elvándorlás következtében) Nagy-Küküllő, Fogaras, Brassó és Szeben, valamint (a csökkenő természetes szaporulat miatt) Temes+Torontál és Krassó-Szörény megyében találjuk.

1890 és 1900 között az általános népességyarapodás üteme némileg lelassult, de a jelenkori Erdély lélekszámának növekedése így is elérte a 411,1 ezret. A népnövekedés 8,9 ezrelékes évi átlagértékét csak a magyarok (17%) és – a mai határon kívül eső részokról a bánági telep falvakba történt kirajzásuk eredményeként – a rutének (19,2%) szaporodása haladta meg. A románság gyarapodási üteme (7,5%) lényegében változatlan, a németek szaporulati rátája viszont (4,1%) az előző évtizedhez képest kevesebb, mint a felére esett vissza. A legfeltűnőbb az egyéb nem részletezett anyanyelvűek 33,1 ezer főnyi fogyása, ami főként abból adódik, hogy a cigányságot az 1900. évi népszámlálás során tömegesen más (leginkább a román) nyelvűek közé sorolták be. A növekedési ütem felekezeti mutatói többé-kevésbé változatlanok: ez az érték az evangélikusoknál 0,5 ezrelékponttal növekedett, a római katolikusoknál és a reformátusoknál ugyanennyivel csökkent. Jelentősebb mérséklődés az izraeliták, és különösen a görög katolikusok esetében állapítható meg (a gyarapodás éves átlagértéke az előbbieknél 19,1 ezrelékre, az utóbbiaknál pedig 8,8 ezrelékre esett vissza). Az egyéb felekezetűek száma szembetűnően csökkent, ez azonban főként annak a következménye, hogy az örmény szertartású katolikusokat most a római katolikusok rovatában mutatták ki. Ettől függetlenül felekezetváltásuk, s vele összefüggésben az örmények magyarosodásának folyamata már régebb óta megfigyelhető. Ezzel ellentétes folyamat indult a Tisza bal partján és a Tisza-Maros szögében, ahol – Bihar és Arad megyékben – feltűntek a bevett felekezeteken kívüliek (baptisták, nazarénusok). Ez alkalommal az összes gyarapodásnak több mint a fele (54,2 százaléka) jutott a magyarokra. Számszerű növekedésük Bihar (27,7 ezer), Szatmár+Ugocsa (22,7 ezer), Arad+Csanád (22 ezer), Temes+Torontál (18,7 ezer), Kolozs (17,3 ezer) és Maros-Torda (16,5 ezer) megyék mellett immár Hunyad (14,9 ezer), Csík (11,8 ezer) és

Krassó-Szörény (10,3 ezer) megyékben is jelentős volt. A magyarság Krassó-Szörény, Hunyad, valamint Beszterce-Naszód és Szeben megyékben gyarapodott a legdinamikusabban, ellenben növekedésük üteme Udvarhely, Torda-Aranyos és különösen Háromszék megyében csak igen mérsékeltnek mondható. A románok tényleges növekedésének üteme – a Királyhágón túl a cigány beolvadásnak is köszönhetően – Beszterce-Naszód, Máramaros, Nagy-Küküllő, Háromszék, Kis-Küküllő, Alsó-Fehér és Torda-Aranyos megyékben mind a saját nemzetiség erdélyi, mind pedig az összes népesség megyei szaporulatának átlagát (sőt Háromszék és Torda-Aranyos megyékben a helyi magyarságét is) meghaladta. De szaporodásuk mutatója Csík, Szatmár+Ugocsa, Bihar, Kolozs és Szeben megyékben is kedvezőbb volt saját nemzetiségük erdélyi átlagánál. Leggyengébb ütemben Temes+Torontál, Krassó-Szörény és Fogaras megyében gyarapodtak, Udvarhely megyében pedig fogytak.

A századforduló idejére a magyarság számaránya – miután a nyolcvanas években 1,2, majd a rákövetkező évtizedben 2,4 százalékponttal lett nagyobb – elérte a 29,5 százalékot, míg a románságé – évtizedenként 1–1 százalékpontot veszítve – 55 százalékra süllyedt. A német (illetőleg jiddis) nyelvűek részaránya 12 százalékra, az egyéb anyanyelvűeké 3,5 százalékra csökkent. A nemzetiségek tényleges szaporodásának alakulását nyomon követve az arányok eltérésének magyarázatát idáig különösebben nem kerestük. Ehhez ugyanis elsősorban az egyes nemzetiségek természetes szaporodásának mértékére kellene fényt derítenünk. Tanulmányunk első részében rámutattunk arra, hogy az egyes megyék népességének természetes szaporodási arányai között milyen nagy különbségek vannak. Módszertanilag elfogadhatatlan volna azonban a megyék eltérő szaporodási arányait eltérő nemzetiségi összetételükkel közvetlen összefüggésbe hozni, és a területi adatok alapján következtetni a nemzetiségek szaporodására. Egyrészt ugyanis megyénként különböző tényezők hatottak a születésgyakoriságra és a halandóságra, másrészt kérdéses, vajon ezek a tényezők azonosak voltak-e a megye minden nemzetisége vonatkozásában, tehát az illető megye népességének természetes szaporulatából a nemzetiségek arányszámuknak megfelelően vették-e ki részüket. Ezért a népességfejlődés nemzetiségenkénti vizsgálatát az 1901–1910 között eltelt évtizedre összpontosítjuk, amikor a központi statisztikai hivatal a természetes népmozgalom adatait már anyanyelvek és felekezetek szerint is tagolta. (Ezenfelül – anyanyelvenként részletezve – a kivándorlásokat is nyilván tartotta.) A jelzett időszakban nem csupán az összes népesség, de a magyar anyanyelvűek népmozgalmának községenkénti adatai is rendelkezésre állnak, így nem okozott nehézséget átszámításuk a mai országterületre. A többi nemzetiség, valamint a vallásfelekezetek esetében azonban a határ által érintett megyékben ezúttal is becslésre kellett hagyatkoznunk. A becslés alapját az az arány képezte, amely az egyes anyanyelvek és felekezetek évtized közepi népességszámában az illető megyék Romániához került részei, valamint a teljes területük között fennállt. A születések és halálozások számaiból ennek az aránynak megfelelően számítottuk ki a jelenkori Erdély területére jutó hányadot, mérlegelve egyéb tényezőket is. (Az anyanyelv szerinti megoszlásra vonatkozó becslés közelebb áll a valósághoz, mivel itt a magyarság pontos népmozgalmi adatainak ismeretében valamelyest a többi nemzetiségnél is kiigazíthattuk a számítás óhatatlan torzításait.) Az egyes anyanyelvi és vallásfelekezeti népességcsoportok természetes népmozgalmának jellegzetességeit a 9. és 10. táblázat adatsorai tárják fel.

9. táblázat

**Élveszületések, halálozások és természetes népszaporodás a jelenkori Erdély területén
anyanyelvek szerint 1901-től 1910-ig***

Időszak	Élve- születések	Halálozások	Természetes szaporodás vagy fogyás	Élve- születések	Halálozások	Természetes szaporodás vagy fogyás
	Szám szerint			Évi átlagban ezer lélekre		
Összesen						
Összesen	1 799 824	1 322 387	477 437	35,5	26,1	9,4
Román	1 009 140	770 325	238 815	36,6	27,9	8,7
Magyar	559 552	386 109	173 443	36,1	24,9	11,2
Német	177 498	125 849	51 649	30,9	21,9	9,0
Szlovák	12 214	7 419	4 795	39,7	24,1	15,6
Rutén	8 569	5 524	3 045	42,2	27,2	15,0
Szerb	16 259	13 360	2 899	32,4	26,6	5,8
Egyéb	16 592	13 801	2 791	19,5	16,2	3,3

Időszak	Élve- születések	Halálozások	Természetes szaporodás vagy fogyás	Élve- születések	Halálozások	Természetes szaporodás vagy fogyás
	Szám szerint			Évi átlagban ezer lélekre		

Tisza bal partja

Összesen	451 805	312 727	139 078	40,7	28,2	12,5
Román	246 295	177 752	68 543	43,1	31,1	12,0
Magyar	174 453	117 389	57 064	37,6	25,3	12,3
Német	16 677	8 738	7 939	42,2	22,1	20,1
Szlovák	5 702	2 997	2 705	50,1	26,3	23,8
Rutén	7 969	5 156	2 813	47,9	31,0	16,9
Szerb	8	12	-4	7,8	11,7	-3,9
Egyéb	701	683	18	12,8	12,5	0,3

Tisza-Maros szöge

Összesen	445 827	349 214	96 613	32,3	25,3	7,0
Román	239 954	202 913	37 041	31,9	27,0	4,9
Magyar	76 639	49 919	26 720	34,9	22,7	12,2
Német	96 043	70 122	25 921	31,9	23,3	8,6
Szlovák	5 909	4 011	1 898	34,6	23,5	11,1
Rutén	467	277	190	21,9	13,0	8,9
Szerb	16 227	13 295	2 932	32,6	26,7	5,9
Egyéb	10 588	8 677	1 911	25,9	21,2	4,7

Királyhágóntúl

Összesen	902 192	660 446	241 746	35,0	25,6	9,4
Román	522 891	389 660	133 231	36,5	27,2	9,3
Magyar	308 460	218 801	89 659	35,6	25,3	10,3
Német	64 778	46 989	17 789	27,7	20,1	7,6
Szlovák	603	411	192	25,7	17,5	8,2
Rutén	133	91	42	8,8	6,0	2,8
Szerb	24	53	-29	7,5	16,5	-9,0
Egyéb	5 303	4 441	862	13,7	11,5	2,2

* A számítás az összes népesség és a magyar anyanyelvűek kivételével a határ által érintett megyékben becslésen alapul.

Források:

Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 7. köt. (1905): 178–183., 340–345., Új sor. 22. köt. (1907): 184–193., 346–355., Új sor. 32. köt. (1910): 184–193., 346–355., Új sor. 50. köt. (1916): 244–249., 460–465., Népesedéssziszti iratok. A-2. A népmozgalom főbb eredményei 1901–1910. [KSH Levéltár.]

A 9. táblázat összegzése szerint a magyar anyanyelvűek természetes szaporodása 1901 és 1910 között jóval gyorsabb ütemű volt, mint az összes népességé, csupán a kis számú, töredék népességként jelen lévő rutének és szlovákok esetében rögzített az övékéénél is magasabb értékeket a korabeli statisztika. Bármilyen magasak ez utóbbi arányszámok, a születéstöbblet abszolút számait tekintve úgyszólván jelentéktelen súllyal esnek latba, hiszen a két kis népcsoport együttesen is a népesség alig 1 százalékát képviselte. Az összes szaporulatnak kerekén a fele jutott a románokra és 36,3 százaléka a magyarokra. A magyarok erőteljes természetes szaporodását – az átlagosnál egy árnyalattal magasabb és a románokénál ugyanennyivel alacsonyabb születésgyakoriságuk mellett – viszonylag kedvező halandóságuk határozta meg. A románok halandósága a rutének és a szlovákok után a legnagyobb volt, s ezzel magyarázható, hogy ez idő tájt magasabb születési arányszámuk ellenére is a magyaroknál jóval gyengébb mértékben szaporodtak. A legalacsonyabb a németek élveszületéseinek aránya, de a halandóságuk is a legkisebb, így természetes szaporulatuk értéke közel áll az átlagoshoz, a románokénál pedig kedvezőbben alakult. Az egyéb anyanyelvűek csoportjában a nem jelentős számú bolgárok, krassovánok, csehek, lengyelek, olaszok stb. mellett döntő súllyal a cigány anyanyelvűek szerepelnek. Bár a cigányok nagy szaporasága közismert, a népmozgalmi statisztikában – mint ahogyan az 1900. évi népszámlálás idején is történt – bizonyára legnagyobb részt a románok, magyarok vagy más anya-

nyelvűek rovatában vették őket számba. Csak így érthető az egyéb anyanyelvűek feltűnően alacsony szaporodási aránya.

A magyarok természetes szaporulata – az újabb keletű beköltözések folytán, s főként az ebből következő alacsonyabb halandóság következtében – 13–15 ezrelék közti átlagszinttel Hunyad, Krassó-Szörény, Beszterce-Naszód és Temes+Torontál megyék szórvány- és szigetkörnyezetében volt a legmagasabb. Az átlagosnál nagyobb születésgyakoriság eredményeként évi 12,9 ezrelékes értékkel Szilágy megye és 12,7 ezreléssel Szatmár+Ugocsa érintett részei is a legszaporább magyar vidékek sorába tartoztak. A halandóság magas értékei miatt a Csík megyei magyarság természetes szaporulata már kevésbé kiugró (11,9‰), de még így is a kedvezőbbek közé sorolható. Az átlagost jóval meghaladta a magyar anyanyelvűek természetes szaporulata Máramaros (12,0‰) és Bihar (11,8‰), valamint Torda-Aranyos (11,5‰) megyékben is. A legalacsonyabb ellenben – az evangélikus szászok szomszédságában élő Szeben (4,7‰) és Brassó (8,2‰) megyei magyarok mellett – a háromszéki (7,7‰) és udvarhelyi (8,9‰) székeltek szaporulata. A románság reprodukciójának kiemelkedően magas arányszáma Háromszék (18,4‰) és Csík megyében (13,6‰) találni, de hasonlóan magas – és a helybéli magyarokénál kedvezőbb – értékeket láthatunk Máramaros (12,9‰), Bihar (12,8‰), valamint Kolozs (12,1‰) megyékben is. Ugyancsak meghaladta a magyarokét természetes szaporodásuk aránya Brassó vidékén (11,5‰). Átlagukat a Hunyad (5,4‰), Krassó-Szörény (2,9‰), valamint Temes+Torontál megyei görögkeleti románság (1,8‰) katasztrófálisan alacsony szaporodása rontotta le.

A 10. táblázat vallásfelekezeti adatai kiegyensúlyozottabbak az anyanyelveknél. Egyedül az izraelita vallásúak igen magas szaporodási aránya tűnik szembe. A görög katolikusok, reformátusok és római katolikusok reprodukciós aránya már közel áll az összerdélyi átlaghoz, az unitáriusoké pedig megegyezik azzal. Az evangélikusok természetes szaporulati aránya ellenben elmarad az átlagostól és alig jobb, mint a leggyengébben szaporodó ortodoxoké. A vallásfelekezetek nemzetiségi kötődései az országreszenkénti bontásban domborodnak ki. A Tisza bal partján, ahol a görögkeleti és görög katolikus vallásúak születésgyakoriságának értéke (különösen Bihar és Máramaros megyében) kiemelkedően magas, a románok természetes szaporulatának aránya is csaknem ugyanolyan kedvező, mint a magyaroké. A német nyelvűek itteni feltűnően magas szaporodási arányára pedig a jiddist beszélő izraelita felekezetűek (ők túlnyomórészt Máramarosban találhatók) népmozgalmi adatai szolgálnak magyarázattal. A Tisza-Maros szögében a románok és a szerbek, illetve a görögkeleti és görög katolikus vallásúak alacsony reprodukciós értékei csaknem egybeesnek. De hasonlóképpen párhuzamba állíthatók a Bánságban a szlovákok és az evangélikusok, vagy a magyarok és a reformátusok reprodukciós arányszámai is. A Királyhágón túl, ahol az ortodox és a görög katolikus vallás román nemzeti jellege vitathatatlan, nem meglepő, hogy a két felekezet összesített adatai alapján számított népmozgalmi indexek csak egy árnyalattal térnek el a román anyanyelvűek vonatkozó indexeitől. Szembetűnőek ugyanakkor a két román felekezet reprodukciós mutatói közötti jelentős különbségek. Az ortodox vallásúaknak a görög katolikusokénál jóval mérsékeltebb (az átlagosnál is gyengébb) születésgyakorisága kedvezőtlenül hatott a románság egészének természetes szaporulatára. Abban, hogy a szűkebb Erdélyben a magyarok természetes reprodukciója a többiekénél kedvezőbben alakult, elsősorban a reformátusok és az unitáriusok átlagosnál alacsonyabb halandósága mutatkozik meg. De bizonyára a magyar anyanyelvű izraeliták halálozási indexe is közrejátszik, mint ahogy a jiddis nyelvűek pedig a németek átlagszámainak alakulását befolyásolták ugyancsak az alacsonyabb halandóság irányában. A szűkebb Erdély törzsökös szász lakosságának népmozgalmi jellegzetességeit így alighanem a lutheránusok adatai tükrözik a legmegbízhatóbban.

A természetes és tényleges szaporulat adatainak egybevetése a nemzetiségi népességgyarapodás egyenlőtlenségeinek további összetevőire világít rá. A két szám különbözete a külső- és – az akkori országterületen lezajlott – belső vándormozgalmak egyenlegét, valamint az illető nemzetiség asszimilációs nyereségét vagy veszteségét foglalja magában. Ami a nemzetiségeknél az asszimiláció, az a felekezetek között az áttérések folytán előálló nyereség vagy veszteség. Ez azonban a felekezeteknél összehasonlíthatatlanul kisebb, mint a nemzetiségeknél a beolvasztás, vagy beolvadás, úgy hogy az egyes felekezetek szaporodási viszonyait majdnem kizárólag a természetes népnövekvés és a vándormozgalmak irányítja.²³ A felekezetek a tényleges és természetes szaporulatának különbözetét tehát nagyjában-egészében vándorlásaik egyenlegével azonosíthatjuk. A vonatkozó adatokat a 11. és a 12. táblázat tartalmazza.

10. táblázat
Élveszületések, halálozások és természetes népszaporodás a jelenkori Erdély területén
felekezetek szerint 1901-től 1910-ig*

Időszak	Élve- születések	Halálozások	Természetes szaporodás vagy fogyás	Élve- születések	Halálozások	Természetes szaporodás vagy fogyás
	Szám szerint			Évi átlagban ezer lélekre		
Összesen						
Összesen	1 799 824	1 322 387	477 437	35,5	26,1	9,4
Görögkeleti	616 422	483 256	133 166	35,1	27,5	7,6
Görög katolikus	456 572	333 199	123 373	38,2	27,9	10,3
Római katolikus	331 931	236 489	95 442	34,7	24,7	10,0
Református	234 932	167 763	67 169	35,4	25,3	10,1
Evangelikus	77 189	55 613	21 576	30,0	21,6	8,4
Unitárius	22 009	15 783	6 226	32,9	23,6	9,3
Izraelita	59 988	29 185	30 803	35,2	17,1	18,1
Egyéb	781	1 099	-318	22,0	31,0	-9,0
Tisza bal partja						
Összesen	451 805	312 727	139 078	40,7	28,2	12,5
Görögkeleti	101 078	72 434	28 644	45,7	32,7	13,0
Görög katolikus	174 886	124 701	50 185	41,4	29,5	11,9
Római katolikus	53 402	35 925	17 477	39,1	26,3	12,8
Református	87 010	62 453	24 557	36,8	26,4	10,4
Evangelikus	1 359	953	406	34,8	24,4	10,4
Unitárius	106	46	60	30,7	13,3	17,4
Izraelita	33 774	15 999	17 775	38,7	18,3	20,4
Egyéb	190	216	-26	12,9	14,7	-1,8
Tisza-Maros szöge						
Összesen	445 827	349 214	96 613	32,3	25,3	7,0
Görögkeleti	245 963	206 528	39 435	32,2	27,0	5,2
Görög katolikus	15 695	13 385	2 310	30,4	25,9	4,5
Római katolikus	152 872	108 075	44 797	32,7	23,1	9,6
Református	15 736	10 448	5 288	35,1	23,3	11,8
Evangelikus	10 172	6 422	3 750	36,7	23,2	13,5
Unitárius	54	34	20	13,3	8,4	4,9
Izraelita	4 940	3 936	1 004	20,0	15,9	4,1
Egyéb	395	386	9	24,9	24,3	0,6
Királyhágóntúl						
Összesen	902 192	660 446	241 746	35,0	25,6	9,4
Görögkeleti	269 381	204 294	65 087	34,9	26,5	8,4
Görög katolikus	265 991	195 113	70 878	36,9	27,1	9,8
Római katolikus	125 657	92 489	33 168	35,6	26,2	9,4
Református	132 186	94 862	37 324	34,6	24,8	9,8
Evangelikus	65 658	48 238	17 420	29,1	21,4	7,7
Unitárius	21 849	15 703	6 146	33,0	23,7	9,3
Izraelita	21 274	9 250	12 024	36,3	15,8	20,5
Egyéb	196	497	-301	40,1	101,8	-61,7

* A számítás az összes népesség kivételével a határ által érintett megyékben becslésen alapul.

Források:

Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 7. köt. (1905): 166–171., 328–331., Új sor. 22. köt. (1907): 172–181., 334–343., Új sor. 32. köt. (1910): 172–181., 334–343., Új sor. 50. köt. (1916): 228–233., 444–449.

11. táblázat
Tényleges és természetes népszaporodás, valamint a két érték különbsége
a jelenkori Erdély területén anyanyelvek szerint 1901-től 1910-ig*

Időszak	Tényleges	Természetes	Tényleges és természetes népszaporodás különbözete	Tényleges	Természetes	Tényleges és természetes népszaporodás különbözete
	népszaporodás vagy fogyás (-)			népszaporodás vagy fogyás (-)		
	Szám szerint			Évi átlagban ezer lélekre		
Összesen						
Összesen	387 723	477 437	-89 714	7,6	9,4	-1,8
Román	144 854	238 815	-93 961	5,3	8,7	-3,4
Magyar	224 787	173 443	51 344	14,5	11,2	3,3
Német	-17 438	51 649	-69 087	-3,0	9,0	-12,0
Szlovák	1 717	4 795	-3 078	5,6	15,6	-10,0
Rutén	4 514	3 045	1 469	22,2	15,0	7,2
Szerb	3 790	2 899	891	7,6	5,8	1,8
Egyéb	25 499	2 791	22 708	30,0	3,3	26,7
Tisza bal partja						
Összesen	126 334	139 078	-12 744	11,4	12,5	-1,1
Román	46 528	68 543	-22 015	8,1	12,0	-3,9
Magyar	75 774	57 064	18 710	16,3	12,3	4,0
Német	-2 607	7 939	-10 546	-6,6	20,1	-26,7
Szlovák	2 066	2 705	-639	18,2	23,8	-5,6
Rutén	1 990	2 813	-823	12,0	16,9	-4,9
Szerb	98	-4	102	9,6	-0,4	10,0
Egyéb	2 485	18	2 467	45,3	0,3	45,0
Tisza-Maros szöge						
Összesen	60 020	96 613	-36 593	4,3	7,0	-2,7
Román	23 587	37 041	-13 454	3,1	4,9	-1,8
Magyar	45 790	26 720	19 070	20,9	12,2	8,7
Német	-15 897	25 921	-41 818	-5,3	8,6	-13,9
Szlovák	-457	1 898	-2 355	-2,7	11,1	-13,8
Rutén	2 032	190	1 842	95,1	8,9	86,2
Szerb	3 494	2 932	562	7,0	5,9	1,1
Egyéb	1 471	1 911	-440	3,6	4,7	-1,1
Királyhágóntúl						
Összesen	201 369	241 746	-40 377	7,8	9,4	-1,6
Román	74 739	133 231	-58 492	5,2	9,3	-4,1
Magyar	103 223	89 659	13 564	11,9	10,4	1,5
Német	1 066	17 789	-16 723	0,5	7,6	-7,1
Szlovák	108	192	-84	4,6	8,2	-3,6
Rutén	492	42	450	32,5	2,8	29,7
Szerb	198	-29	227	61,5	-9,0	70,5
Egyéb	21 543	862	20 681	55,7	2,2	53,5

* A természetes szaporodás számai az összes népesség és a magyar anyanyelvűek kivételével a határ által érintett megyékben becslésen alapulnak.

12. táblázat
Tényleges és természetes népszaporodás, valamint a két érték különözete
a jelenkori Erdély területén felekezetek szerint 1901-től 1910-ig*

Időszak	Tényleges	Természetes	Tényleges és természetes népszaporodás különbözete	Tényleges	Természetes	Tényleges és természetes népszaporodás különbözete
	népszaporodás vagy fogyás (-)			népszaporodás vagy fogyás (-)		
	Szám szerint			Évi átlagban ezer lélekre		
Összesen						
Összesen	387 723	477 437	-89 714	7,6	9,4	-1,8
Görögkeleti	103 712	133 166	-29 454	5,9	7,6	-1,7
Görög katolikus	102 039	123 373	-21 334	8,5	10,3	-1,8
Római katolikus	77 094	95 442	-18 348	8,1	10,0	-1,9
Református	63 538	67 169	-3 631	9,6	10,1	-0,6
Evangélikus	11 499	21 576	-10 077	4,5	8,4	-3,9
Unitárius	3 772	6 226	-2 454	5,6	9,3	-3,7
Izraelita	23 764	30 803	-7 039	13,9	18,0	-4,1
Egyéb	2 305	-318	2 623	65,1	-9,0	74,1
Tisza bal partja						
Összesen	126 334	139 078	-12 744	11,4	12,5	-1,1
Görögkeleti	29 683	28 644	1 039	13,4	12,9	0,5
Görög katolikus	41 614	50 185	-8 571	9,9	11,9	-2,0
Római katolikus	18 595	17 477	1 118	13,6	12,8	0,8
Református	21 820	24 557	-2 737	9,2	10,4	-1,2
Evangélikus	1 198	406	792	30,7	10,4	20,3
Unitárius	195	60	135	56,5	17,4	39,1
Izraelita	12 277	17 775	-5 498	14,1	20,4	-6,3
Egyéb	952	-26	978	6,5	-1,8	6,7
Tisza-Maros szöge						
Összesen	60 020	96 613	-36 593	4,3	7,0	-2,6
Görögkeleti	30 093	39 435	-9 342	4,0	5,2	-1,2
Görög katolikus	2 917	2 310	607	1,2	4,5	5,7
Római katolikus	14 373	44 797	-30 424	3,1	9,6	-6,5
Református	7 110	5 288	1 822	15,9	11,8	4,1
Evangélikus	3 619	3 750	-131	13,1	13,6	-0,5
Unitárius	322	20	302	79,3	4,9	74,4
Izraelita	478	1 004	-526	2,0	4,1	-2,1
Egyéb	1 108	9	1 099	69,9	0,6	69,3
Királyhágóntúl						
Összesen	201 369	241 746	-40 377	7,8	9,4	-1,6
Görögkeleti	43 936	65 087	-21 151	5,7	8,4	-2,7
Görög katolikus	57 508	70 878	-13 370	8,0	9,8	-1,8
Római katolikus	44 126	33 168	10 958	12,5	9,4	3,1
Református	34 608	37 324	-2 716	9,1	9,8	-0,7
Evangélikus	6 682	17 420	-10 738	2,9	7,7	-4,8
Unitárius	3 255	6 146	-2 891	4,9	9,3	-4,4
Izraelita	11 009	12 024	-1 015	18,8	20,5	-1,7
Egyéb	245	-301	546	50,2	-61,7	111,9

* A természetes szaporodás számai az összes népesség kivételével a határ által érintett megyékben becslésen alapulnak.

Míg ez időszakban a magyarokra az összes népesség természetes szaporulatának 36,3 százaléka jutott, a tényleges gyarapodásból 58 százalékból részesedtek. A románságra ellenben, akik az összes természetes szaporulatnak a felét adták, a tényleges népnövekedésnek mindössze 37,4 százaléka esett. A 11. táblázatban látható, hogy a magyarok után csupán az egyéb anyanyelvűek tényleges gyarapodása haladta meg jelentősebben természetes szaporulatukat. Emellett a szerbek és – újabb telepes rajaik révén, főként Krassó-Szörény megyében – a rutének tettek szert kisebb nyereségre. Az említett nemzetiségek mérlegének pozitívumát a román, és az arányaiban is igen jelentékeny német negatívum ellensúlyozta.

A tényleges és természetes szaporodás egyenlege az egyéb kategóriát leszámítva mindegyik felekezetenél veszteséges. A legnagyobb a keleti rítusú egyházak vándorlási vesztesége, emellett még a római katolikusok, az evangélikusok és az izraeliták hiánya számottevő. A görögkeleti és görög katolikus egyház együttesen 50,4 ezer fős vándorlási veszteségével szemben a két felekezethez szorosan kötődő románok, szerbek és rutének tényleges és természetes szaporulatának összesen 91,6 ezres passzívuma áll. E nemzetiségek (gyakorlatilag a románok) vesztesége tehát 40,8 ezer lélekkel volt nagyobb, mint amennyit nemzeti egyházaik a vándorlások révén szenvedtek el. A többletvesztést – a két egyház más anyanyelvű híveinek esetleg kedvezőbb természetes szaporulatával számolva is – túlnyomóan az illető felekezethez tartozók nyelvváltása idézte elő. Az eltolódások a Tisza bal partjára (15,2 ezer) és a Királyhágón túlra (23,3 ezer) összpontosulnak. Az első érték, ha nem is számszerű pontossággal, a magyarság asszimilációs terjeszkedését jelzi, elsősorban a Szatmár+Ugocsa megyei görög katolikus románság rovására. A második érték szemmel láthatóan az egyéb anyanyelvűek Királyhágón túli pozitívumával függ össze, ami mögött csaknem kizárólag az ortodox és görög katolikus vallású – korábban javarészt román anyanyelvűként elkönyvelt – cigányok számának újbóli megnövekedése áll. A cigány nyelvűek számának ugrásszerű növekedését nem tényleges népmozgalmi események, hanem az előző felvétellel szembeni bevallási eltérések idézték elő, e gyarapodást tehát a cigányság irányában túlságosan is szűkkeblű 1900. évi népszámlálás visszahatásaként kell értékelnünk. A vallásilag már sokkal vegyesebb többi nemzetiség, illetve a nemzetiségileg sokszínűbb egyéb felekezetek vonatkozásában hasonló számításokat jelentős torzítások veszélye nélkül nem végezhetünk. Ugyancsak erősen korlátozottak a lehetőségeink annak felmérésére, hogy milyen befolyással volt a kivándorlás az egyes nemzetiségek számának alakulására. Elsősorban nem a jelenkori Erdély területére eső kivándorlás nagyságának hozzávetőleges kiszámítása okoz gondot, hanem inkább annak megállapítása, hogy milyen arányokat ölthetett a visszavándorlás területenként és különösen nemzetiségenként. Vonatkozó számításunkat – melynek módszerét az általános népességlejdlődést tárgyaló első részben már ismertettük –, valamint annak nemzetiségi eredményeit a 13. táblázat részletezi.

13. táblázat
A főbb nemzetiségek előzetesen becsült kivándorlási vesztesége
a jelenkori Erdély területén 1901–1910 között
(Ezer fő)

Nemzetiség	Kivándorlók száma		Becsült visszavándorlás ^b	Becsült kivándorlási veszteség
	az érintett törvényhatóságok területén ^a	a jelenkori Erdély területén	a jelenkori Erdély területén	
Összesen	318,4	250,0	100,0	150,0
Román	129,2	123,2	49,2	74,0
Magyar	64,1	48,2	19,3	28,9
Német ^c	96,6	72,7	29,1	43,6
Egyéb	28,5	5,9	2,4	3,5

^a Versec és Pancsova törvényhatósági jogú városok nélkül.

^b Az ország népesedési mérlege alapján mind az összes népesség, mind pedig az egyes nemzetiségek vonatkozásában a kivándorlók 40 százalékát feltételezve visszavándoroltak.

^c Németek és jiddis anyanyelvű zsidók.

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 67. köt. (1918): 27–31.

A fenti adatok szerint a románok nagyjából számarányuknak megfelelően, a magyarok tényleges számerejük alatt, a német anyanyelvűként összeírtak pedig jóval az fölött vették ki részüket a kivándorlásból. Ha az így nyert adatokat az egyes nemzetiségek tényleges és természetes szaporulatának különbözetével (azaz összes vándorlásaik és az asszimiláció egyenlegével) összevetjük, akkor a belső vándorlások (illetőleg az asszimiláció) okozta nyereségeik vagy veszteségeik értékeihez jutunk. Ehhez azon nemzetiségek esetében, amelyeknél a tényleges és a természetes szaporulat mérlege passzívummal zárult, a keletkezett hiányból a kivándorlási veszteséget le kell számítani, ahol viszont az egybevetés aktívumot eredményezett, ott a többletet a kivándorlási veszteséggel növelni kell. A számítást elvégezve azt látjuk, hogy a jelenkori Erdély belső vándorlásainak 60,3 ezer főnyire becsült többlete a magyar anyanyelvűek 80,2 ezer és az egyéb anyanyelvűek 25,6 ezer fős nyereségét, illetőleg a román anyanyelvűek 20 ezer és a német anyanyelvűek 25,5 ezer fős veszteségét takarja. A számítás hangsúlyozottan feltételes eredményeit országgrészenként a 14. táblázat ismerteti.

14. táblázat
A főbb nemzetiségek előzetesen becsült nyeresége vagy vesztesége (-) a belső vándorlások,
illetőleg az asszimiláció révén a jelenkori Erdély területén 1901–1910 között
 (Ezer fő)

Nemzetiség	Összesen	Tisza bal partja	Tisza-Maros szöge	Királyhágóntúl
Összesen	60,3	5,5	10,2	44,6
Rómán	-20,0	-15,1	-2,7	-2,2
Magyar	80,2	28,3	22,9	29,0
Német ^a	-25,5	-9,7	-12,1	-3,7
Egyéb	25,6	2,0	2,1	21,5

^a Németek és jiddis anyanyelvű zsidók.

A táblázatban foglaltak természetesen csak hipotetikus értékek, a számok tüzetesebb vizsgálata pedig rávilágít a – méreteit illetően egyébként reálisnak feltételezhető – összes kivándorlási veszteség területenkénti és nemzetiségenkénti mechanikus szétosztásának gyenge pontjaira. A tényleges és természetes szaporulat anyanyelvi és felekezeti értékeinek összehasonlítása során már láthattuk, hogy a románság csaknem 94 ezer fős veszteségéből – az ország más területeire történt számottevő elvándorlásukat nem feltételezve – 35 ezer körüli érték az, ami a bevallási eltérések folytán állhatott elő. Ebből következően viszont kivándorlási veszteségük nem érhetett el a fentebb becsült 74 ezer fős nagyságot, hanem legfeljebb csak 60 ezernyi lehetett. A különböző úton nyert adatok ellentmondásosságára a 14. táblázat utolsó oszlopa derít fényt. Ott ugyanis az egyéb anyanyelvűek nyeresége bevándorlási többletként jelenik meg, jóllehet bebizonyosodott, hogy ezt az aktívumot a helybéli – egyébként mozgékony, de inkább a szűkebb régió belül helyét változtató – cigányságnak a román nyelvűektől történt leszakadása eredményezte. Annak viszont, hogy ezt a reasszimilációs többletet a fenti táblázat román nyelvű rovatában nem ellentételezi megfelelő nagyságú hiány, csakis az lehet a magyarázata, hogy bár a külföldről történt román visszaszivárgást a hivatalosan kimutatott immigráció kétszeresének vettük, még így is alábecsültük azt. Az adatok megfelelő kiigazítása a Királyhágón túli oszlopban az összes népesség bevándorlási többletét is alacsonyabb értékre szállítja le, a románok vesztesége pedig az összesen rovatban – kisebb részben a magyar nyelvűek közé történt beolvadásuk, nagyoobbrészt pedig a cigány nyelvűek közülük történt különválása következtében – a valószínű alsó értékre, 34 ezerre emelkedik. Ennek megfelelően a másik két országrész vándorlási többlete megnő, mégpedig vélhetően inkább a Tisza-Maros szögében, ahol viszont ezzel párhuzamosan a németek amúgy is túlzottan tűnő asszimilációs vesztesége lesz kisebb, kivándorlási veszteségük pedig – szintén hihetően – növekszik. Okfejtésünket a 15. táblázatban summázzuk. E táblázat adatai véglegesítik becslésünket arra vonatkozóan, hogy milyen arányban járulhatott hozzá a természetes és a mechanikus népmozgalom, illetőleg az asszimiláció a jelenkori Erdély területén a fontosabb nemzetiségek tényleges szaporodásához vagy fogyásához 1900 és 1910 között.

15. táblázat
A természetes és mechanikus népmozgalom valamint az asszimiláció hatása a jelenkori Erdély
népességszámának alakulására 1900 és 1910 között, főbb nemzetiségenként
(Ezer fő)

Nemzetiség	Természetes szaporodás	Kivándorlási veszteség ^a	A belső vándorlások nyeresége ^a	Beolvastás(+) vagy beolvadás(-) ^a	Tényleges szaporodás vagy fogyás (-)
Összesen	477,4	-150,0	60,3	–	387,7
Román	238,8	-60,0	–	-34,0	144,8
Magyar	173,4	-28,9	55,3	25,0	224,8
Német ^b	51,7	-57,6	–	-11,5	-17,4
Egyéb	13,5	-3,5	5,0	20,5	35,5

^a Véglegesített becslés.

^b Németek és jiddis anyanyelvű zsidók.

A vázolt népesedési folyamatok eredményeként az 1910. évi népszámlálás idején a nemzetiségi arányok a következőképp alakultak. A magyarok részaránya újabb 2,1 százalékponttal nőtt, így 31,6 százalékot ért el, a románoké 1,2 százalékponttal 53,8 százalékra esett alább, a német nyelvűek további 1,3 százalékpontot veszítettek, s így már csupán 10,7 százalékkal képviseltették magukat. Az egyéb anyanyelvűek pozíciója viszont csaknem fél százalékponttal erősödött, s ezáltal számarányuk 3,9 százalékra emelkedett.

A magyarság gyarapodásának üteme (14,5% évi átlagban) csaknem kétszeresen meghaladta az összes népességét. Lélekszámuk leggyorsabban Hunyad (48,0%), Krassó-Szörény (45,2%) és Temes+Torontál (27,2%) megyékben nőtt. Vándorlási nyereségük is ezekben a megyékben volt a legnagyobb: Hunyad megyében 14,1 ezer, Temes+Torontál vidékén 10,8 ezer, Krassó-Szörényben pedig 8,5 ezer fő. A növekedés igen gyors volt Máramaros, Beszterce-Naszód, Szeben és Fogaras megyékben is (22,5–25%), ezenkívül még Szatmár+Ugocsa (18,3%), Kolozs (15,3%) és Bihar megyékben (15,0%) múlta felül saját nemzetiségük összerdélyi átlagát. Szatmár+Ugocsa megyében a magyarok tényleges szaporodásának átlagértéke 5,6 ezrelékponttal volt magasabb, mint a természetes szaporulatuké, az így mutatkozó 8,8 ezer fős többletet azonban vélhetően nem vándorlások útján nyerték – a magyarok lakta vidékeken is arató kivándorlás következtében a megye migrációs egyenlege 9,2 ezer fős veszteséggel zárult –, hanem a görög katolikus románok és a római katolikus svábok adóztak a magyarságnak az asszimiláció révén. (Az előbbieket száma az évtized végén 11,5 ezerrel, az utóbbiaké pedig 6,5 ezerrel volt kevesebb annál, mint ami a természetes szaporulat folytán számítható). Szám szerint Bihar (30,3 ezer), Szatmár+Ugocsa (28,6 ezer), Temes+Torontál (21 ezer), Hunyad (20,4 ezer), Kolozs (15,8 ezer), Csík (14,9 ezer) Maros-Torda (14,4 ezer) és Arad+Csanád (12,5 ezer) megyében a legnagyobb a magyarság gyarapodása, az utóbbi három megyében azonban a növekmény már az átlagosnál lassúbb fejlődés eredménye. A magyarság lélekszám-növekedésének átlagértéke (7,2–7,5% közötti értékekkel) Nagy-Küküllő, Alsó-Fehér és Kis-Küküllő megyékben, továbbá (5,6, illetve 5,1 ezrelékkal) Háromszék és Udvarhely megyékben volt a legalacsonyabb. A románság növekedési értékei Háromszék (16,6%), Csík (12,3%), Máramaros (12,1%), Bihar (10,4%) és Kolozs (9,8%) megyékben a legkedvezőbbek. A Szilágy, Torda-Aranyos, Arad+Csanád, Maros-Torda és Beszterce-Naszód megyei románok gyarapodásának ritmusa már csupán saját gyenge nemzetiségi átlagukat múlta kissé felül. Fogaras, Kis-Küküllő és Szatmár+Ugocsa megyékben a számuk lényegében stagnált, Temes+Torontál és Udvarhely megyében pedig fogyott. Természetes és tényleges gyarapodásuk mérlege Hunyad megye kivételével mindenütt negatív volt. Ezt többé-kevésbé vándorlási veszteségeik okozták, amelynek tényleges mértékét azonban a különböző irányú asszimilációs mozgások miatt szinte lehetetlen kideríteni. A román anyanyelvűek, illetőleg a két „román” felekezet (összevont) tényleges gyarapodásának mutatói egymás mellé állítva bizonyos mértékig tájékoztatnak ezekről az elmozdulásokról. A görögkeleti és a görög katolikus hívek együttes szaporodási indexe például Nagy-Küküllő megyében 9,3 ezrelékponttal, Szatmár+Ugocsa megyében 9 ezrelékponttal, Kis-Küküllő megyében 6,2 ezrelékponttal, Szolnok-Doboka, Fogaras, Beszterce-Naszód és Alsó-Fehér megyékben pedig 3,1–3,8 ezrelékponttal múlta felül a román anyanyelvűekét.

A magyarság a megelőző négy évtized során, 1869 és 1910 között a jelenkori Erdély 1 milliós létszámnövekedéséből (a polgári és az összes népesség közötti eltérést figyelembe véve) mintegy 600 ezer, míg a románság mindössze 325 ezer fővel részesedett. Ez az összes népesség 23,8 százalékos gyarapodásával szemben a románok esetében mindössze 13 százalékos, ezzel szemben a magyaroknál 56,5 százalékos lélekszám-emelkedést jelent. Ha az 1870-es válságos évtizedet kiiktatjuk, és csak a kiegyensúlyozottabb fejlődést mutató következő három évtizedre tekintünk vissza, a kép némileg módosul. A változatlanul 600 ezer körüli magyar, és az előzőnél némileg jelentékenyebb 520 ezer fős román növekedést az össznépesség 1 millió 200 ezer lelkes gyarapodásához, az összes népesség gyarapodását pedig alacsonyabb induló lélekszámhoz kell viszonyítani. A románság lélekszámának 1880 és 1910 közötti növekedése ekkor már eléri 22,7 százalékos arányt, a magyarság 57,6 százalékos növekedése azonban így is csaknem kétszerese az összes népesség 29,6 százalékos gyarapodásának. Ez a gyarapodási arány 2,7 százalékponttal a magyarság létszámnövekedésének – Horvát-Szlavonországek nélkül számított – országos átlagát is felülmúlta.

Leggyorsabban azokon a vidékeken nőtt a magyarok száma, ahol országrészek közti vándormozgalmat is kiváltó vonzásközpontok találhatók. Így az egyébként alacsony természetes szaporulatú Krassó-Szörény és Hunyad megyék területén a bányavidékek és a gyorsan fejlődő ipari központok szívóhatása következtében a – messzibb tájakról érkezett – magyarok száma három évtized alatt 4,7, illetve 4,2-szeresére nőtt, aminek következtében arányuk az 1880. évi 1,9 százalékról 7,2 százalékra, illetve 5,1 százalékról 15,5 százalékra emelkedett. Jelentős iramú fejlődés figyelhető meg az egykori Temes és Torontál megyék érintett részein (a magyarok száma 2,5-szeresére, arányuk 8 százalékról 16,6 százalékra növekedett), s szemmel láthatóan dinamikus volt gyarapodásuk a különben átlagosan szaporodó szomszédos Arad+Csanád megyében (itt számuk 1910-ben már 1,8-szorosa az 1880. évi-nek, az összes népességből való részesedésük pedig 29 százalék a korábbi 22,3 százalékkal szemben). Hasonló ütemű (1,7-szeres) a magyarság létszámnövekedése Kolozs megyében (arányuk 44,4 százalékról 55,1 százalékra szökött fel), valamint a bihari tájakon, ahol a magyarok részaránya a helybéli románság nagyobb szaporasága ellenére is 39,8 százalékról 44,4 százalékra erősödött. Figyelemre méltó a magyar anyanyelvűek máramarosrészi térfoglalása; itt számuk 2,1-szerese a harminc évvel korábbinak, számarányuk pedig 5 százalékponttal emelkedett és 1910-ben elérte a 19,4 százalékot. A Székelyföld égető gazdasági és szociális válságára utal viszont, hogy az akkori ország peremvidékén elhelyezkedő kisebbik magyar nyelvterületen, Csík, Háromszék és Udvarhely megyékben a magyarság számbeli növekedésének üteme vándorlási veszteségei következtében még az erdélyi átlagtól is messze elmaradt. (Megjegyzést érdemel, hogy a Székelyföldön – ideértve természetesen Maros-Torda vármegyét is – a természetes és tényleges szaporodás közti hiány 1870 és 1910 között összesen 72 392 főnyi volt. E hiány túlnyomó része a székelység vándorlási veszteségének tekinthető, igaz ugyanakkor, hogy az elvándoroltak nem vesztek el mindenestül az erdélyi magyarság számára. Az 1910. évi népszámlálás születési hely szerinti kimutatása alapján a székelyföldi törvényhatóságokból elszármazottak és az anyaországban másutt összeírtak száma 74 413, míg a Székelyföldön összeírt, ám az ország más megyéiben születettek száma 33 594 volt. A belső népcsere egyenlegének tanúsága szerint tehát a székely népfölösleg többletéből 40 819 fő az akkori ország határain belül találta meg boldogulását. A Királyhágontúl nem székelyföldi törvényhatóságaiban 50317 székelyföldi születésű, ezzel egyidejűleg a Székelyföldön 20 499, a Királyhágontúl több részeiben született egyént regisztrált az 1910. évi népszámlálás. A különbözet 29 818 ezer fő, vagyis a Székelyföld belső népcseréjének fentebb kimutatott vesztesége négyötöd részben a Királyhágontúl népességét gyarapította, kedvező módon befolyásolva ezáltal az illető törvényhatóságok magyarságának statisztikai helyzetét.)

A románok száma a három évtized során az átlagot meghaladó mértékben csupán Háromszék, Máramaros, Bihar, Kolozs, Beszterce-Naszód, Csík, valamint Szilágy és Maros-Torda megyében növekedett (1,3–1,4-szeresére). Népességi gyarapodásuk üteme Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos és Arad+Csanád megyében még éppen hogy elérte a románság összerdélyi átlagát, Alsó-Fehér, Hunyad, Szeben, illetve Kis-Küküllő megyében pedig (ahol 1,2-szeres volt) megközelítette azt. Szatmár+Ugocsa és Brassó megyében növekedésük irama már érzékelhetően a nemzetiségi átlag maradt, Nagy-Küküllő, Krassó-Szörény és különösen Fogaras, valamint Temes+Torontál megyében pedig jelentősen elmaradt attól. Udvarhely megyében 11,3 százalékkal csökkent a románok száma. Számerejük a legnagyobb mértékben Hunyad megyében esett vissza; a kezdeti 90,3 százalékról az időszak végéig 79,9 százalékra. De arányuk csökkenése jelentékenynek mondható Krassó-Szörény (-6,4%), Szatmár+Ugocsa (-6,2%), Máramaros (-5,5%), Arad+Csanád (-4,%) , illetve Bihar megyében (-4,3%) és viszonylag számottevő Temes+Torontál (-3,2%), Kolozs (-3,0%), Szolnok-Doboka (-2,6%)

valamint Maros-Torda megyében is (-2,3%). A többi itt fel nem sorolt megyében népességük arányvesztése 1-2 százalékpont körüli. A románság népességi pozíciója csupán Nagy-Küküllő, Csík és Beszterce-Naszód megyében erősödött kisebb mértékben, Háromszék megyében pedig az 1880. évi 12,9 százalékról 1910-ig 15,5 százalékra nőtt.

Az aszimmetrikus fejlődés összetevőit vizsgálva bizonyos mértékig a demográfiai átmenet nemzetiségi egyenlőtlenségével is számolnunk kell. Az arányeltolódás hátterében azonban elsősorban nem természetes népmozgalmi tényezők állnak. (A népesedési mutatókat behatóan elemző demográfusok és statisztikusok a századfordulón már azt is észrevették, hogy a magyarság előnye e téren fokozatosan csökken, sőt elenyészik, és a népesedési folyamatok egy idő múltán éppen ellenkező irányban, a magyarság hátrányára fognak hatni.)²⁴

1880 és 1910 között – attól függően, hogy az utolsó évtized reprodukciós arányszámaikat visszamenőleg is irányadónak vesszük-e, vagy pedig a korábbi időszakban kiegyenlítettebb nemzetiségi szaporodással számolunk – a magyar anyanyelvűek természetes szaporulaton felüli népességi nyeresége az érintett területeken 180–200 ezer, a románság ugyanilyen jellegű vesztesége pedig 130–150 ezer főnyi lehetett. Ez utóbbi veszteségért, mint láthattuk, főként a múlt század nyolcvanas éveiben – különösen a Királyhágóntúl déli megyéiben – fellángolt, majd az 1900-as évek elején tömegessé vált kivándorlás okolható. A magyarság említett nyeresége nagyrészt bevándorlási többletet foglal magában, de a pozitív aránymódosulásban az asszimiláció is tevékenyen közreműködött. A korabeli magyar statisztika páratlanul gazdag kínálatából ebben a vonatkozásban az anyanyelv és felekezet összefüggéseit taglaló adatok azok, melyek a mai országterületre még számottevő torzulások nélkül átszámíthatók. Ezért az asszimiláció hatását a vizsgált időszak egészében egyetlen szempontra szorítkozva, a különböző hitfelekezetek magyarosodásán keresztül szemlélítjük. (Előrebocsátva, hogy csupán körvonalazni kívánjuk a statisztikailag megragadható asszimilációs elmozdulásokat, elmélyült elemzésen alapuló minősítésekre nem vállalkozunk.)²⁵ A magyar anyanyelvűek lélekszámának alakulását 1880 és 1910 között felekezetenként a 16. táblázat mutatja be.

A növekedési index szemléletesen láttatja, hogy a „nem magyar” egyházak magyar anyanyelvű híveinek száma jóval gyorsabb ütemben gyarapodott, mint a magyar anyanyelvűeké általában, míg a jellegzetesen magyar (a református és az unitárius) felekezetekhez tartozók létszámnövekedése elmaradt az átlagostól. A magyar ajkúak között a görög katolikusok szaporodása volt a legnagyobb arányú, még a magyar zsidók szaporodásának percentjét is felülmúlta, majd őket követték a görögkeleti vallásúak. Ez elsősorban a Tisza bal partján eredményezett jelentős többletet, ahol a magyarság csaknem 200 ezres lélekszám-növekedéséből 20,4 százalék esett a keleti szertartású egyházak, és 15,8 százalék az izraelita felekezet híveire. A magyar nyelv térhódítása a görög katolikusok körében Szilágy megyében volt a leglátványosabb (az egyház magyar ajkú híveinek száma harminc év alatt 570-ről 4802-re, azaz több mint a nyolcszorosára nőtt), de e nyelvi-felekezeti csoport gyarapodási indexe Máramaros és Bihar megyében is 3–3,5-szeres volt. A magyar nyelvű görög katolikusok Szatmár+Ugocsa vidéki 2,4-szeres növekedése szám szerint jelent komoly – 20,9 ezer fős – gyarapodást. E két megyerészben a görög katolikus felekezet három évtized alatti 40,6 ezer fős növekedésének csaknem a fele jutott a magyar anyanyelvűekre, jóllehet ez utóbbiak a felekezet lélekszámából 1880-ban még mindössze 12,5, és 1910-ben is csupán 22,1 százalékkal részesedtek. A görögkeleti magyarok Tisza bal parti többlete Bihar megyéből került ki; itt 1880 és 1910 között 5,7 ezerrel lett nagyobb a számuk. A magyar nyelvű zsidóság növekedési aránya Máramarosban a legkiemelkedőbb, ahol lélekszámuk 1910-ig az 1880-ban becsülhető csaknem 2 ezernek az ötszörösére, kb. 9,5 ezerre nőtt. A többlet egyúttal komoly asszimilációs hozadékot is jelez, hiszen egyébként a megyerész zsidóságának lélekszáma harminc év alatt „csupán” megduplázódott. Az országrész másik három megyéjében az izraelita felekezet, illetve azon belül a magyar anyanyelvűek növekedési arányszáma már korántsem tért el ilyen jelentős mértékben egymástól. Az itteni magyarság számottevő asszimilációs nyereséget könyvelhetett el még a Nagykároly környéki sváb telepes vidéken, amelynek lakossága már az 1880. évi népszámlálás időpontjában is meglehetősen előre haladt a magyarosodás útján. További beolvadásukat jelzi, hogy a megyében 1910-ig újabb 7 ezerrel csökkent a római katolikus felekezetű németek száma. Ugyanitt ez idő alatt a magyar nyelvű római katolikusok száma 80,1 százalékkal lett több, szemben a felekezet 39,5 százalékos növekedési arányával. A Tisza-Maros szögében, ahol a népesség keveredése folytán a nemzetiség és vallás közti választóvonalak már elmosódottabbak, továbbá a magyarság rendkívüli lélekszámnövekedéséhez a betelepedés is jelentősen hozzájárult, a felekezet és anyanyelv közötti összefüggések kimutatása bizonytalanabb eredményt ígér. Csupán a görögkeletiek és a görög katolikusok körében – főként Arad+Csanád megyében – nyugtázható egyértelmű (bár csekély), valamint az izraelita feleke-

16. táblázat
A magyar anyanyelvűek lélekszámának alakulása felekezetenként 1880–1910 között *
(Ezer fő)

Év	Összesen	Görög-keleti	Görög katolikus	Római katolikus	Református	Evangelikus	Unitárius	Izraelita	Egyéb
Összesen									
1880 ^a	1009,4	11,2	31,6	366,8	468,2	23,6	52,4	54,4	1,2
1880 ^{a,b}	1046,1	11,6	32,7	380,6	485,0	24,5	54,3	56,2	1,2
1890 ^a	1201,2	13,0	42,3	434,6	547,2	26,0	58,8	77,5	1,8
1900	1438,5	20,9	63,3	530,9	622,6	30,7	64,5	104,3	1,3
1910 ^c	1663,2	25,2	82,3	632,2	685,8	35,8	68,0	132,0	1,9
Tisza bal partja									
1880 ^a	293,8	2,2	19,6	66,1	170,9	1,4	0,1	33,3	0,2
1880 ^{a,b}	303,5	2,3	20,3	68,2	176,6	1,4	0,1	34,4	0,2
1890 ^a	360,0	3,7	28,4	81,5	200,5	1,6	0,2	43,8	0,3
1900	426,7	6,3	39,0	100,6	224,8	2,0	0,3	53,1	0,7
1910 ^c	502,5	8,3	54,9	121,9	246,5	3,5	0,4	65,8	1,2
Tisza-Maros szöge									
1880 ^a	107,4	0,9	0,7	72,4	21,9	3,1	0,1	8,2	0,1
1880 ^{a,b}	111,9	1,0	0,7	75,5	22,8	3,2	0,1	8,5	0,1
1890 ^a	143,3	1,3	0,7	96,8	28,5	3,7	0,2	11,9	0,2
1900	196,8	3,4	1,6	129,6	38,5	5,8	0,2	17,3	0,4
1910 ^c	242,5	4,2	1,9	162,9	46,2	7,4	0,4	19,2	0,3
Királyhágóntúl									
1880 ^a	608,2	8,1	11,3	228,3	275,4	19,1	52,2	12,9	0,9
1880 ^{a,b}	630,7	8,3	11,7	236,9	285,6	19,9	54,1	13,3	0,9
1890 ^a	697,9	8,0	13,2	256,3	318,2	20,7	58,4	21,8	1,3
1900	815,0	11,2	22,7	300,7	359,3	22,9	64,0	39,9	0,2
1910	918,2	12,7	25,5	347,4	393,1	24,9	67,2	47,0	0,4

Index (Kezdő népesség = 100,0)

Év	Összesen	Görög-keleti	Görög katolikus	Római katolikus	Református	Evangelikus	Unitárius	Izraelita	Egyéb
Összesen									
1880 ^{a,b}	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1890 ^a	114,8	111,4	129,5	114,2	112,8	106,1	108,2	137,9	145,9
1900	137,5	179,7	193,7	139,5	128,4	125,3	118,6	185,8	101,6
1910 ^c	159,0	217,4	251,9	166,1	141,4	146,0	125,1	235,0	154,5
Tisza bal partja									
1880 ^{a,b}	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1890 ^a	118,6	164,0	139,9	119,5	113,5	115,5	170,8	127,3	134,1
1900	140,6	277,2	192,6	147,3	127,3	140,8	191,7	154,6	322,0
1910 ^c	165,6	364,0	271,0	178,7	139,6	243,0	325,0	191,6	590,2
Tisza-Maros szöge									
1880 ^{a,b}	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1890 ^a	128,1	126,0	100,7	128,3	125,0	116,0	168,7	140,5	181,4
1900	175,9	343,9	219,7	171,9	168,4	182,8	231,2	203,2	354,0
1910 ^c	216,8	431,6	274,6	215,9	201,9	232,9	500,0	225,9	296,5

Év	Összesen	Görög- keleti	Görög katolikus	Római katolikus	Refor- mátus	Evangé- likus	Unitárius	Izraelita	Egyéb
Királyhágóntúl									
1880 ^{a,b}	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1890 ^a	110,6	95,4	113,1	108,2	111,4	103,8	108,0	163,6	144,5
1900	129,2	133,8	193,9	127,0	125,8	115,0	118,3	255,0	20,5
1910	145,6	152,2	217,5	146,7	137,7	125,1	124,1	353,0	38,9

* Az összes népesség kivételével a határ által érintett megyékben becslésen alapuló számok.

^a Polgári népesség.

^b A beszélni nem tudók arányosan szétosztva az egyes anyanyelvek között.

^c A határ által érintett települések osztatlan lélekszámának figyelembevételével megállapított érték.

Források:

A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei. 1. köt. (882): 508–623., Magyar Statisztikai Közlemények. Új f. I. köt. (1893): 256–307., Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 5. köt. (1907): 354–387., Új sor. 61. köt. (1916): 248–281.

zetűek között (a német nyelv rovására) komolyabb magyar előretörés. A magyar nyelv pozíciója a római katolikus felekezeten belül szintén erősödött, ami a betelepülésen túl német beolvadást is sejtet, ám ez az előbbi módon a jelzett okok miatt nem számszerűsíthető. A Királyhágón túl – akárcsak a Tisza-Marosközben – a nyelvi megmagyarosodásban a zsidók jártak élen. Itt az izraelita vallásúak 74,5 százalékos növekedési arányával szemben a magyar nyelvű zsidóság gyarapodása 153 százalékot ért el. A magyar anyanyelvű izraeliták lélekszámának növekedése abszolút számban is ebben az országrészben volt a legnagyobb. Ez részben észak-északnyugati irányból történt folyamatos beszivárgásuknak köszönhető, ami megmagyarázza, hogy a Tisza bal partján miért viszonylag kisebb arányú a zsidóság statisztikailag kimutatható nyelvi magyarosodása. A két román felekezet magyar nyelvű híveinek együttes gyarapodása – 18,2 ezer fő – a szűkebb Erdély tizenöt megyéjében összesen nem tett ki annyit, mint Szatmár+Ugocsa megyében. A görögkeleti és görög katolikus vallású magyarok Királyhágón túli szaporodásának kb. egyharmada a Székelyföldre jutott, ezenfelül Hunyad, Szolnok-Doboka, Kolozs és Alsó-Fehér megyei növekményük volt számottevő.

Valamely hitfelekezeten belül a magyar ajkúak erősebb szaporodása még nem szükségképpen jelenti a más nyelvűek ugyanolyan erőteljes beolvadását. A magyarság térfoglalása a különböző felekezeteken belül részben annak tulajdonítható, hogy a magyarság általában is erősebben szaporodott (a magyar anyanyelvű katolikus vidékeken például a természetes népnövekedés többnyire kedvezőbb volt, mint a más ajkú katolikusok által lakott területeken), továbbá az illető felekezet magyar nyelvűekre eső növekménye magában foglalja a már korábban megmagyarosodott hívek természetes szaporulatát is. Mindezeket mérlegelve, egybevetve az egyes felekezetek természetes reprodukciós arányait és a magyar anyanyelvűek tényleges gyarapodásának mutatóit az illető felekezeten belül, valamint figyelembe véve azt az arányt, amit az 1900-as évtizedben becslésünk szerint a beolvadás képviselt a magyarság tényleges gyarapodásában, úgy ítéljük meg, hogy a magyar nyelvűek természetes szaporulaton felüli nyereségéből a három évtized során összesen kb. 40 százalék, tényleges gyarapodásából pedig 12–13 százalék, szám szerint 80 ezer körüli többlet tulajdonítható a beolvadásnak. E nyereség mintegy kétötöde a görögkeletiek és görög katolikusok, másik kétötöde az izraeliták, a fennmaradó rész pedig a szatmári svábok és a bánsági németek, illetve egyéb kisebb néptörzsek közül került ki. A románság vesztesége a magyarságba történt beolvadás következtében az előbbieket szerint 1880 és 1910 között 30 ezer lélek körüli lehetett. Mindezt az asszimiláció mérlegének tekintjük, hiszen ezzel ellentétes folyamatok eredményeként, szerényebb méretekben ugyan, de szórvány- és szigetkörnyezetben a magyarság is veszített a beolvadás révén.

*

Az első világháború után, a főhatalomváltás következtében megkezdődött az 1910. évi népszámlálás idején rögzült etnodemográfiai viszonyok visszarendeződése. 1911 és 1914 között a magyar anyanyelvűek az érintett területen természetes úton még 82,5 ezer lélekkel gyarapodtak. A következő négy esztendő adatai ilyen pontossággal nem ismeretesek, az országrészenként 1918-ig közölt szaporulati értékekből becsülhetően azonban a magyar anyanyelvűek születési többlete a háború végéig 50 ezerre olvadt. Ezt a szűkös nyereséget a magyarság háborús embervesztése – mely népességi arányának megfelelően kb. 54 ezer főre tehető – felemésztette, a belső népmozgások évtized közben feltételezhető pozitívumait pedig a háború kezdetéig élénken zajló kivándorlási mozgalom egyenlítette ki. 1918 késő őszen a román foglalás hatására megkezdődött az erdélyi magyar lakosság menekülése. Az év végéig 41 ezer menekültet regisztráltak, így e pár hónap leforgása alatt 1 millió 620 ezerre eshetett vissza a magyar anyanyelvűek 1910. évi népszámlálási száma.

A kortárs magyar statisztikusok véleménye szerint a Romániához került területek lakossága az elcsatolás idején a háború pusztításai és a menekülések következtében körülbelül 100–150 ezer lélekkel lehetett kevesebb 1910-hez képest.²⁶ Az 1919 eleji összeírás ezzel szemben – eredményeinek a végleges határok szerinti kiigazítása után – a népesség nagyságát szinte változatlanul mutatja. Utólag kideríthetetlen, hogy e számbavételnek az összes népességre vonatkozó eredményei mennyire híven tükrözik az általános népmozgásokat – a községi elöljáróságoknak szétküldött kérdőívek visszajuttatása elhúzódott, összesítésükre sok nehézség után csaknem egy év elteltével került sor –, etnikai és felekezeti adatainak összehasonlító vizsgálata azonban tanulságokkal szolgálhat a korabeli román nemzetiségstatisztika elveit és gyakorlatát illetően. Az összeírás szerint a magyar népesség számaránya mindössze 26,5 százalékot ért el. Ez szembeütően ellentmondásban van fenti becslésünkkel, hiszen annak alapján a magyar anyanyelvűek arányának legalább 30,5 százalékot kellett volna kitennie. A 4 százalékpontnyi különbség – ami több mint 200 ezres hiánynak felel meg – arra vezethető vissza, hogy az 1919. évi román összeírás a népesség etnikai megoszlását az 1910. évi magyar népszámlálással ellentétben nem anyanyelv szerint, hanem az úgynevezett „népi eredet” kritériuma alapján mutatta ki. A felekezeti arányok már közelebb állnak az évtized eleji állapotokhoz. Csupán a görögkeletiek részaránya nőtt csekélyebb és a görög katolikusoké valamivel nagyobb mértékben, 0,5, illetve 0,9 százalékponttal, amivel szemben a római katolikusok részesedésének 1,4 százalékpontos csökkenése áll. A vallásfelekezet határozott és jellegzetes, szinte közigazgatásilag is nyilvántartott ismertető jegye a népességnek, így feltehetően a felekezeti arányok módosulását nem annyira a magyar és a román számbavételek adatfelvételi gyakorlatának eltérése idézte elő (bár a számok bizonyos mértékű „mesterséges elrendezése” az ortodoxok és görög katolikusok esetében nem zárható ki),²⁷ hanem az eltolódások a menekülések folytán jobbra tényleges népmozgalmi változásokat takarnak. Mivel az összeírás idején még sem tömeges áttérésekkel, sem pedig komolyabb regáti beáramlással nem kell számolnunk, az anyanyelv és felekezet között az évtized elején rögzített összefüggések többé-kevésbé változatlanul vehetők. Ebből a hipotézisből kiindulva a felekezeti adatok alapján következtetni tudunk a népesség anyanyelvi megoszlására, az ily módon becsült anyanyelvi összetétel és az összeírás által kimutatott etnikai struktúra eltérései révén pedig a korabeli magyar és román nemzetiségstatisztika felfogásbeli különbségei számszerűsíthetők. Számításaink eredményét a 17. táblázat összegzi.

17. táblázat

A jelenkori Erdély népességének becsült anyanyelvi megoszlása főbb nemzetiségek szerint 1919-ben az 1910. évi anyanyelvi-felekezeti arányszámok és az 1919. évi összeírás felekezeti adatai alapján (Ezer fő)

Országgrész	Összesen	Rómán	Magyar	Német ^a	Egyéb
Összesen	5238,4	2880,3	1611,7	545,9	199,5
Tisza bal partja ^b	1178,7	613,8	489,0	39,2	36,7
Tisza-Maros szöge ^c	1373,8	761,5	228,9	274,1	109,3
Királyhágóntúl	2685,9	1505,0	893,8	233,6	53,5

^a Németek és jiddis anyanyelvű zsidók.

^b A számítás során a Máramaros megyénél 1919-ben feltüntetett lélekszám 20 ezerrel kevesebbnek lett véve (ebből görög katolikus 10 ezer, római katolikus 3 ezer, református 2,5 ezer, unitárius 1,25 ezer, izraelita 3,25 ezer).

^c A számítás során a Temes+Torontál megyénél 1919-ben feltüntetett lélekszám 50 ezerrel többnek lett véve (ebből görögkeleti 20 ezer, római katolikus 30 ezer).

Becsülésünk szerint az 1919. évi erdélyi összeírás által regisztrált népességből – a különböző nyelvi csoportok 1910. évi felekezeti kötődéseit változatlanul véve – 1611,5 ezer lehetett a magyar anyanyelvűek száma. (Ez egyébként csaknem egybevág a népmozgalmi tényezőket mérlegelve kihozott eredménnyel is.) Az etnikai eredet szerinti kimutatás ugyanakkor csupán 1378,2 ezer magyarról tud. A román összeírás besorolása szerint tehát a magyarság száma a jelenkori Erdély területén – a végleges határoknak megfelelő kiigazítás után – legalább 225 ezerrel kevesebb az anyanyelv szerint becsülhető értéknél. A feltételezett anyanyelvi és a tényleges, „etnikai eredet” szerinti számokat valamennyi jelentősebb nemzetiségnél egybevetettük. Megyéenkénti számításaink eredményeit a 18. táblázat összesíti.

18. táblázat
A főbb nemzetiségek becsült nyeresége vagy vesztesége (-) az 1919. évi összeírás
etnikai eredet szerinti kimutatásában a feltételezett anyanyelvi értékekkel szemben
 (Ezer fő)

Országgrész	Román	Magyar	Német ^a	Zsidó	Egyéb
Összesen	109,8	-227,8	-15,7	167,7	-34,0
Tisza bal partja ^b	44,0	-121,2	-20,0	89,5	7,7
Tisza-Maros szöge ^c	12,8	-35,2	15,3	21,0	-13,9
Királyhágótúl	53,0	-71,4	-11,0	57,2	-27,8

^a Németek és jiddis anyanyelvű zsidók.

^b A számítás során a Máramaros megyénél 1919-ben feltüntetett lélekszám 20 ezerrel kevesebbnek lett véve (ebből magyar 4,25 ezer, német 2,5 ezer, zsidó 3,25 ezer, egyéb 10 ezer).

^c A számítás során a Temes+Torontál megyénél 1919-ben feltüntetett lélekszám 50 ezerrel többnek lett véve (ebből román 15 ezer, magyar 10 ezer, német 20 ezer, egyéb 5 ezer).

Mint látható, a magyar, a német és az egyéb anyanyelvűek veszteségeit a román és a zsidó nemzetiségűek nyeresége ellentételezi. A magyarok vesztesége a Tisza bal partján volt a legszámottevőbb, arányaiban is, hiszen itt minden negyedik magyar anyanyelvűt valamely más nemzetiség oszlopában látjuk viszont. A magyarság legnagyobb mértékben Szatmár+Ugocsa megyében fogyatkozott. Száma az 1910. évi 170 ezerről anyanyelv szerint is 151,2 ezerre csökkent. Ezzel szemben az 1919. évi összeírás ugyanitt a népi hovatarozás sajátos értelmezésében már csupán 95,8 ezer magyarról tud. Az 55,4 ezres veszteségből 16 ezer jutott az önálló nemzetiségként kimutatott zsidókra, a fennmaradó 39,4 ezer – más nemzetiségűnek elkönyvelt – magyar anyanyelvű pedig fele-felérésben a németek (illetve a vélhetően egyéb kategóriába sorolt svábok), valamint a románok számát gyarapította. De jelentős, 36,7 ezer főnyi a magyar anyanyelvűek számbavételi vesztesége Bihar megyében is, amiből 25,1 ezer lélek szintén a zsidókra jutott, több mint 10 ezer pedig a román nemzetiségűek tömegét növelte. A németek vesztesége a Tisza bal partján csak látszólagos, hiszen e hiány valójában a jiddisül beszélők különválásából adódik. Ezt az izraelita vallású népességi csoportot a magyar népszámlálások korábban német anyanyelvűként tartották számon, ám nyelvi elkülönülésük nem egyszerű dialektusbeli eltérésként, hanem – felekezeti kötődésüknek megfelelően – ténylegesen is az önálló zsidó etnikai identitás egyik ismérveként értékelhető. A Tisza-Marosközben a magyar anyanyelvűek veszteségében a zsidóság leválasztása mellett – elsősorban Krassó-Szörény és Temes+Torontál megyében – főleg a nyelvileg megmagyarosodott németek nemzetiségi visszasorolása (vagy korábbi etnikai azonosulásuk valóban ingatag volta) fejeződik ki. A magyar anyanyelvűek Királyhágón túli veszteségének csaknem kétharmada számítható a zsidóságra és egyharmada a román nemzetiségűnek elkönyvelt görögkeleti és görög katolikus magyarokra. Utóbbiak 25 ezres számából kb. 15 ezer a Székelyföldre esik. A román nyereség részben ebből, részben pedig az egyéb (cigány) nyelvűek veszteségéből kerül ki. Összességében a magyarság száma a népmozgalmi (végső soron a menekülések folytán elszenvedett) veszteségen túl főként a „más vallásúak” (120 ezer izraelita és kb. 75 ezer görögkeleti, valamint görög katolikus), illetőleg a szatmári és a bánási svábok leválása-leválasztása következtében fogyatkozott meg. A német nyelvű népesség száma a mintegy 45 ezer, javarészt jiddisül beszélő izraelita elkülönítése folytán szintén csökkent, de e veszteséget kétharmad részben ellentételezte egyéb népességi csoportoktól (túlnyomórészt a magyaroktól) nyert többletük. A románok nyereségét a görög rítusú egyházak vélhetően románul is beszélő, de korábban nem román anyanyelvűként számon tartott hívei adták.

A világháborús évtized természetes és mechanikus népmozgásainak tényleges mérlege közelítő biztonsággal csak az 1920. decemberi összeírás alapján vonható meg. Vonatkozik ez az egyes etnikumokra is, azzal a megszorítással, hogy az évtized eleji és végi népesség-számbavételek összehasonlításakor nem csupán a nemzetiségi lélekszám tényleges változásaira, hanem a vizsgálati szempontoknak – a számok alakulását komoly mértékben meghatározó – eltéréseire is tekintettel kell lennünk. Mint fentebb utaltunk rá, a magyarság népszámlálási száma a román foglalásig lényegében változatlan maradt, és csak a menekülések hatására kezdett el csökkenni. 1920 végéig összesen 154,3 ezren menekültek át Magyarországra, amit csak csekély mértékben ellensúlyozott a magyarság két évnyi – az 1920–1923. közötti nemzetiségi népmozgalmi adatok²⁸ figyelembevételével 24 ezerre becsült – természetes szaporulata. Így az 1910. évi népszámlálás során magyar anyanyelvűként bejegyzettek eszmei száma az újabb román összeírás időpontjában már csupán 1530 ezer körül járhatott. A feltételezett számhoz képest ez az összeírás is több mint 200 ezerrel kevesebb magyar nemzetiségűt regisztrált. A vonatkozó számításokat a 19. táblázat foglalja össze. Oszlopai a jelenkori Erdély területén élő népesség 1910 és 1920 közötti tényleges gyarapodásának (vagy fogyásának) fő forrásait tekintik át, románok és magyarok szerint részletezve, a hivatalos statisztikai adatokból kiindulva.

19. táblázat
A románok és magyarok tényleges gyarapodásának vagy fogyásának (-) forrásai
a jelenkori Erdély területén 1910 és 1920 között
 (Ezer fő)

A népszaporodás vagy fogyás (-) forrásai	Időszak	Összes népesség	Románok	Magyarok
Természetes szaporulat	1911–1918	61,0	–	50,0
Háborús embervesztesség	1914–1918	-170,5	-91,7	-53,8
Természetes szaporulat	1919–1920	79,8	43,8	24,0
Menekülések	1918–1920	-154,3	–	-154,3
Belső vándorlások többlete	1918–1920	58,1	58,1	–
Tényleges szaporodás vagy fogyás	1911–1920	-125,9	10,2	-134,1
A népszámlálási eredmények különbözete	1911–1920	-125,9	105,7	-352,5
Népszámlálási nyereség vagy veszteség	1920	–	95,5	-218,4

Számításunk során nem vettük tekintetbe az 1911–1915 közötti kivándorlási veszteséget, mely a ki- és visszavándorlások mai országterületre történt átszámításával a románok esetében legfeljebb 60 ezer, de – a viszszerzők számát a hivatalosan kimutatottnál többnek véve is – legalább 45 ezer főnyi lehetett (ennek mintegy a felét a romániai kivándorlás tette ki). A román kivándorlás passzívumának figyelembevételével a regáti román beáramlás akár a 100 ezer főt is elérhette; az érkezők egy része azonban bizonyára Erdélyből egykor kivándorolt visszaköltöző volt. A Kárpátokon túlról egyébként, ahol az évtized elején a magyar államhonos külföldiek száma még 69,2 ezer volt, magyar visszaköltözéssel is számolhatunk. Ez esetben – változatlan vándorlási egyenleg mellett – a magyarság tényleges fogyása, illetőleg a románság szaporodása a táblázatban szereplőnél kisebbnek, népszámlálási nyereségük vagy veszteségük viszont nagyobbak számítható.

Ha a két fő nemzetiség anyanyelv szerint becsült számát és a népesség-számbavételek eredményeit összevetjük, az illető népesség „népszámlálási” – azaz a felvételi szempontok különbözőségéből adódó – nyereségét vagy veszteségét kapjuk eredményül. Az így származtatott értékek – különösen, ha tekintettel vagyunk a fenti táblázat összeállításakor figyelembe nem vett egyéb vándorlási tényezőkre is – lényegében megegyeznek az 1919. évi összeírás elemzése során nyert számokkal. Mindkét összeírásnál megfigyelhető, hogy a felvétel mindazon vidékek etnikai arányszámain módosított, ahol nagyobb számban éltek a magyar anyanyelvű közösség „más vallású” hívei. Az 1920. évi összeírás eredményei községenként is rendelkezésre állnak, így ismeretükben bizonyítható, hogy a „népi le származás” erőltetett kimutatása sok esetben az adathamisítás határát súrolta, sőt helyenként túl is lépte azt. (A magyarságról leszakított szatmári svábok száma például 1920-ban már 28 ezerre, a „visz-

szaromásított” székelyföldi magyaroké pedig 25–30 ezerre emelkedett.)²⁹ A felmérés lebonyolítói, nyomós politikai indokoktól vezérelt „statisztikai igazságszolgáltatásuk” jegyében igyekeztek kamatoztul visszavenni azt az asszimilációs nyereséget, amelyet a megkésett nemzetállami törekvéseket óhatatlanul is tükröző magyar anyanyelvi felvételek részben valóban megelőlegeztek. Az első román népesség-számbavételek az 1910. évi népszámlálást megelőző évtizedek viszonyait reprodukálva mintegy „előre dolgoztak”, amit az is alátámaszt, hogy az ekkor rögzített alapvető nemzetiségi arányok az elkövetkező évtizedben nem nagyon változtak. Ez azonban már egy következő és egészen más fejezete a jelenkori Erdély népességtörténetének.

A táblázatokhoz felhasznált források jegyzéke

- A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei, némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt. 1. köt. Budapest, Országos M. Kir. Statistikai Hivatal, 1882. XXX, 825 p.
- A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve 2. köt. Budapest, Országos M. Kir. Statistikai Hivatal, 1882. 415 p.
- A magyar korona országainak helységnévtára. Szerk. Jekelfalussy József. Budapest, Országos M. Kir. Statisztikai Hivatal, 1892. X, 1895 p.
- Magyar statisztikai évkönyv. Budapest, M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal. II–III, V–VII, 1874–1875, 1877–1880, Új f. I–XXIV/XXVI, 1893–1916/1918.
- Magyar Statisztikai Közlemények. Új f. I. köt.: A magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I. r. Általános népleírás. Budapest, Országos M. Kir. Statisztikai Hivatal, 1893. VI, 167*, 418 p.
- Magyar Statisztikai Közlemények. Új f. V. köt.: A magyar korona országainak 1890. és 1891. évi népmozgalma. Budapest, Országos M. Kir. Statisztikai Hivatal, 1893. 80*, 103 p.
- Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 1. köt.: A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Első. rész. A népesség leírása községenként. Budapest, M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1902. IV, 45*, 612 p.
- Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 5. köt.: A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. Harmadik. rész. A népesség részletes leírása. Budapest, M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1907. VII, 746 p.
- Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 7. köt.: A magyar szent korona országainak 1900., 1901. és 1902. évi népmozgalma. Budapest, M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1905. VIII, 106*, 675 p., 5 t.
- Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 22. köt.: A magyar szent korona országainak 1903., 1904. és 1905. évi népmozgalma. Budapest, M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1907. VII, 67*, 748 p.
- Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 32. köt.: A magyar szent korona országainak 1906., 1907. és 1908. évi népmozgalma. Budapest, M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1910. VIII, 85*, 773 p., 6 t.
- Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 42. köt.: A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első. rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1912. VI, 50*, 880 p.
- Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 46. köt.: A magyar szent korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként. Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1913. IV, 727 p.
- Magyar Statisztikai Közlemények. Új s. 50. köt.: A magyar szent korona országainak 1909–1912. évi népmozgalma. Budapest, M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1916. IX, 179*, 947 p., 6 t.
- Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 61. köt.: A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik. rész. Részletes demográfia. Budapest, M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1916. IV, 635 p.
- Magyarország népessége községenként, a házak és családok száma, valamint a jelenlévő népesség neme és válásfelekezete közigazgatási beosztás szerint az 1869. évi népszámlálás alapján. Táblázat. Budapest, 1878–1879. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára, kézirat-gyűjtemény.
- Manuilă, Sabin: Tindeţele mişcării populaţiei în judeţele Transilvaniei în anii 1920–1927. = Transilvania, Banatul, Crişana, Maramureşul 1918–1928. 1. Bucureşti, Cultura Naţională, 1929. 667–676. p., 13 t.
- Manuilă, Sabin: Aspects démographiques de la Transylvanie. = La Transylvanie. Ouvrage publié par l'Institut d'Histoire Nationale de Cluj. Bucarest, Académie Roumaine, 1938. 793–856. p.
- Martinovici, C. – Istrati, N.: Dicţionarul Transilvaniei, Banatului şi celorlalte ţinuturi alipite. Cluj, 1921. 107, 290, 52 p.
- Népesedésszatisztikai iratok. A-2. A népmozgalom főbb eredményei 1901–1920. (Megyesoros községenkénti összesítők.) Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Levéltára.
- A népmozgalom főbb adatai községenként, 1828–1900. 7. köt. Békés megye, Csongrád megye és Szeged, Hajdú-Bihar megye és Debrecen. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1980. 123 p.
- A népmozgalom főbb adatai községenként, 1828–1900. 8. köt. Szabolcs-Szatmár megye, Szolnok megye. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1984. 173 p.
- Popa, Valeriu – Istrate, N.: Starea economică a Transilvaniei. Notiţe statistice. = Buletinul statistic al României. 1921. Nr. 6–7. 139–169. p.

Jegyzetek

- ¹ Ezúton is köszönöm Nyárády R. Károlynak, hogy meríthettem „Erdély népesedéstörténete” című kéziratos munkájából.
- ² ACSÁDI György: *A magyar népmozgalmi statisztikák fejlődése*. A magyar hivatalos statisztika történetéből. (Az V. Statisztikatörténeti Vándorülés előadásai és korreferátumai.) Budapest, 1968. 246–249. p., KATUS László: *A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században*. Történelmi Szemle 1980. 2. sz. 271. p..
- ³ THIRRING Lajos: *Magyarország népessége 1869–1949 között*. Magyarország történeti demográfiája. (Szerk. Kovacsics József.) Budapest, 1963, Közgazdasági és Jogi Kiadó. 229. p., KOVÁCS Alajos: *A népesség fejlődése Magyarországon az utolsó félszázad alatt..* Magyar Statisztikai Szemle. III, 1925. 1. sz. 5. p.
- ⁴ KATUS László: i. m. 271 p.
- ⁵ KOVÁCS Alajos: i. m. 5. p., THIRRING Lajos: i. m. 353. p.
- ⁶ *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új f. I. köt. Budapest, 1893. 74. * p.
- ⁷ *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új sor. 67. köt. Budapest, 1918. 104. * p.
- ⁸ *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új sor. 27. köt. Budapest, 1909. 37. * p., Ua. 64. köt. Budapest, 1920. 27. * p.
- ⁹ KOVÁCS Alajos: i. m. 7. p.
- ¹⁰ MIKE Gyula: *A Magyarbirodalom és a mai Magyarország vérvetése a világháborúban*. Magyar Statisztikai Szemle. V, 1927. 7. sz. 627. p.
- ¹¹ WINKLER, Wilhelm: *Die Totenverluste der öst.-ung. Monarchia nach Nationalitäten*. Wien, 1919, Seidler und Sohn. 31–34. p.
- ¹² THIRRING Lajos: *Magyarország Trianontól napjainkig. Népesség és népmozgalom*. Magyar Statisztikai Szemle. XVI, 1938. 4. sz. 390. p.
- ¹³ KATUS László: i. m. 272–273. p.
- ¹⁴ JEKELFALUSSY József: *A nemzetiség szerepe az erdélyrészi megyék népnövekedésében*. Budapesti Szemle LIV, 1888. 136. sz. 119. p.
- ¹⁵ *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új sor. 70. köt. Budapest, 1924. 15–16. * p.
- ¹⁶ Uo. 15. *, 18. * p.
- ¹⁷ KELETI Károly: *Magyarország nemzetiségei statisztikai szempontból*. Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények. VIII, 1871. 1. sz. 16–19. p., VUKOVICH György: *Magyarország nemzetiségi megoszlása az 1870 körüli években*. A magyar hivatalos statisztika történetéből. (Az V. Statisztikatörténeti Vándorülés előadásai és korreferátumai.) Budapest, 1968. 231. p.
- ¹⁸ VIZNEKER Antal: *A nemzetiségek aránya Magyarországon az 1851-iki, 1870-iki és 1881-iki népszámlálások alapján*. Kézirat. Budapest, 1887. 41–46. p.
- ¹⁹ Lásd pl. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új f. I. köt. Budapest, 1893. 115. * p., VARGHA Gyula: *A magyar nyelv hódítása az utóbbi tíz év alatt*. Közgazdasági Szemle XVII, 1893. 1. köt. 258. p., VIZAKNAI Antal: *A magyarság és a nemzetiségek az új népmozgalmi statisztika szerint*. Közgazdasági Szemle XXII, 1898. 681–682. p.
- ²⁰ FÉNYES ELEK: *Magyarországnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben*. 1–6. köt. Pesten, 1836–1840, Trattner-Károlyi.
- ²¹ FÉNYES ELEK: *Magyarország statisztikája*. 1. köt. Pesten, 1842, Trattner-Károlyi. 52. b p.
- ²² VARGHA Gyula: *A magyarság félszázados fejlődése*. Közgazdasági Szemle XXVI, 1902. 27. köt. 412. p.
- ²³ KOVÁCS Alajos: *Népesedésünk újabb jelenségei*. Közgazdasági Szemle. XXXVI, 1912. 47. köt. 801–802. p.
- ²⁴ KATUS László: *Magyarok és nemzetiségek a népszaporulat tükrében. (1850–1918.)* História. IV, 1982. 4–5. sz. 19. p.
- ²⁵ Bizonyos, hogy a számokban megjelenő nyereség, illetőleg veszteség egy része névleges, azaz sokaknál nem lezárt folyamatot rögzít, miután a beszélt nyelv alapján magában foglalja a bilingvis népesség két nyelv, két nép között ingadozó rétegeinek érdekezérelt bevallásait is.
- ²⁶ KOVÁCS Alajos: *Erdély népesedési viszonyai..* Erdély. (A Magyar Történelmi Társulat kiadása.) Budapest, 1940. 229. p.
- ²⁷ FRITZ László: *Erdély, Bánság és a kapcsolt részek felekezeti statisztikája*. 2. r. Magyar Kisebbség. VIII, 1929. 3. sz. 118. p.
- ²⁸ ISTRATE, N.: *Dare de seamă statistică asupra populației Ardealului în anul 1923, comparativ cu anul 1910, privind mai ales situația minorităților etnice*. Buletinul statistic al României. 1925. Nr. 1. 115. p.
- ²⁹ Az összeírás kimerítő bírálatát nyújtja JAKABFFY Elemér a *Dicționarul* adatainak újraközlésével, megyék és járások szerint csoportosítva és az 1910. évi magyar népszámlálás anyanyelvi és felekezeti adataival közös táblázatba szerkesztve azokat: *Erdély statisztikája*. Lugos, 1923, Magyar Kisebbség.